

O „NEUTRALITATE RELIGIOASĂ” A BREVIATORILOR LATINI TÂRZII?*

Nelu ZUGRAVU**

Parole-chiave: Aurelio Vittore, Eutropio, Festo, Pseudo-Aurelio Vittore, „neutralită” religioasă, cristianesimo, Costantino, l’ideologia imperiale tardoantica.

Cuvinte cheie: Aurelius Victor, Eutropius, Festus, Pseudo-Aurelius Victor, „neutralitate” religioasă, creștinism, Constantin, ideologie imperială antică târzie.

Riassunto: È ormai noto che il secolo tra il principato di Diocleziano e quello di Teodosio ha aperto una nuova pagina nella storia dell’Impero romano. Esso cominciò sotto il paganesimo conservatore e si concluse sotto il cristianesimo persecutore – l’intervallo durante il quale ebbe luogo il percorso parallelo delle due spiritualità sia pagana che cristiana – portando non solo disaccordi e ostilità, ma anche interferenze e compatibilità notevoli. La storiografia riflette questo mondo in cambiamento. Su questo argomento esitano molti contributi. Il nostro interesse si concentrerà però solo sulle opere degli breviatori latini – storici minori, ma i quali non sono meno importanti per la questione che interessa a noi; in ordine cronologico, essi sono: Liber de Caesaribus (De Caesaribus, Caesares, Historiae abbreviatae) di Sesto Aurelio Vittore – una raccolta di biografie imperiali a partire da quella di Augusto e terminando con quella di Costanzo II realizzata intorno all’anno 360, Breuiarium ab Vrbe condita (Breuiarium historiae Romanae) di Flavio Eutropio scritto intorno al 369 e Breuiarium rerum gestarum populi Romani di Rufio Festo redatto nel 369-370, il primo fermatosi con la narrazione del principato di Gioviano, ed il secondo a quello di Valente e, infine, Epitome de Caesaribus di Pseudo-Aurelio Vittore, redatta nei primi anni del quinto secolo, i quali presentano la storia dell’Impero sotto la forma di medaglioni degli imperatori succeduti da Augusto a Teodosio. Dal punto di vista strettamente religioso, alcuni esegeti ritenessero che questi riassunti storici abbiano tradito ciò che chiamarono „neutralità religiosa”. Uno degli argomenti principali di questo parere è „l’ambigua” terminologia religiosa utilizzata

* Acest text reprezintă forma dezvoltată a unei comunicări în limba italiană prezentate la *International Symposium of Archaeology and History „Religious symbols – Christian testimonies – evidences of faith, from prehistory to contemporary times. In memoriam Constantini Daicovicu”*, the XXXIXth edition, Caransebeș, 6-9 March 2013

** Nelu Zugravu: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Bd Carol I, nr. 11, 700506 Iași, nelu@uaic.ro.

da questi quattro autori: con il suo aiuto, loro definiscono la divinità come un'esistenza astratta, come una forza trascendente „neutra”, la quale può essere interpretata come pagana e cristiana, da un lato, e, dall'altro, mascherano la propria fede; pertanto, nei breuiaria, gli echi del confronto tra paganesimo e cristianesimo si sarebbero oscurati. Infatti, un inventario delle nozioni che denominano la divinità nei scritti dei quattro autori mostra la loro preferenza per: deus, fatum (fata), fortuna, mundi lex, natura, numen. Termini simili si trovano nei scritti di altri autori – pagani e cristiani – del periodo. Ci sono, a nostro parere, sufficienti argomenti che, secondo noi, sostengono la mancanza di neutralità dei breviatori: la simpatia per gli imperatori che hanno mostrato il loro rispetto per la religione tradizionale di Roma; la menzione dei „libri” e delle „scienze” „sante” del paganesimo, di riti, feste e giochi antichi, di templi (in particolare – il Campidoglio – il simbolo supremo del paganesimo romano) e di sacerdoti; la credulità nei segni profetici; la quasi assenza dei riferimenti diretti al cristianesimo e la critica dissimulata di questo (i breviatori non dicono nulla sulle persecuzioni anticristiane, sulla conversione di Costantino, sulle turbolenze all'interno della Chiesa, sul coinvolgimento permanente e pieno di Costanzo II nei problemi dottrinali e affari ecclesiastici, sul doppio percorso religioso di Giuliano, della politica religiosa procrisiana di Teodosio ecc.); la critica volata di Costantino e dei suoi figli per la negligenza della religione tradizionale; il silenzio sulla città di Costantino da parte dei nostri epitomatori; echi dell'antica ideologia imperiale.

Rezumat: Secolul cuprins între principatul lui Diocletianus și cel al lui Theodosius a deschis – lucru binecunoscut – o pagină nouă în istoria religioasă a Imperiului roman. El a început sub semnul păgânismului conservator și intransigent și a sfârșit sub semnul creștinismului persecutor, timp în care a avut loc parcursul paralel al celor două spiritualități, păgână și creștină, soldat nu numai cu disensiuni și ostilitate, ci și cu interferențe și compatibilități notabile. Istoriografia reflectă întocmai această lume în schimbare. Există numeroase contribuții în acest sens. Interesul nostru se va concentra doar asupra unor istorici minori – breviatorii latini, dar ale căror opere nu sunt mai puțin importante pentru problematica ce ne interesează; în ordine cronologică, este vorba despre: Sextus Aurelius Victor, autor al lucrării Liber de Caesaribus (cunoscută și sub titlurile De Caesaribus, Caesares, Historiae abbreviatae) realizată pe la cca 358-360/1, ce înfățișa istoria Imperiului roman de la Augustus la Constantius al II-lea, Flavius Eutropius, cu Breuiarium ab Vrbe condita (Breuiarium historiae Romanae) compus în 369, care rezuma istoria Romei de la întemeiere până în anul 364, Festus, cu Breuiarium rerum gestarum populi Romani, redactat în 369-370, care expunea într-o manieră și mai concisă același interval, și, în sfârșit, un anonim cunoscut drept Pseudo-Aurelius Victor, autor al unei Epitome de Caesaribus, întocmită în primii ani ai secolului al V-lea, care înfățișa istoria Imperiului sub forma unor medalioane de suverani care s-au succedat de la Augustus la Theodosius. Din punct de vedere religios, unii exegeți au apreciat că ei manifestă o „neutralitate religioasă”. Unul dintre argumentele importante ale acestei opinii este terminologia religioasă folosită de cei patru autori. Într-adevăr, un inventar al noțiunilor care desemnează divinitatea în scrierile breviatorilor noștri arată preferința acestora pentru: deus, fatum (fata), fortuna, mundi lex, natura, numen. Termeni similari se întâlnesc și la alți autori – păgâni și creștini – ai perioadei. Există, în opinia noastră, mai multe argumente care demonstrează că atitudinea breviatorilor nu era deloc neutră față de situația religioasă a vremii lor; ei se dovedesc partizani

ai vechii spiritualități romane, dar nu afișează o atitudine ostentativ anticreștină, ci o fac între limitele permise de contextul în care scriu, de destinația operei, de publicul cărui ea adresează; este vorba despre: simpatia arătată împăraților care au arătat un respect deosebit pentru religia tradițională a Romei; menționarea unor „cărți” și „științe” sacre ale păgânismului, a unor rituri, sărbători și jocuri antice, a unor temple (în special a Capitoliului – simbolul suprem al păgânismului roman) și preoți; folosirea terminologiei sacre antice; credulitatea în semnele prevestitoare; cvasiabsența referințelor directe la creștinism și critica disimulată a acestuia (breviatorii nu menționează nimic despre persecuțiile anticreștine, despre convertirea lui Constantin, despre tulburările din sânul Bisericii, despre implicarea permanentă și directă a lui Constantius II în problemele doctrinale și afacerile ecleziastice, despre parcursul religios dublu al lui Iulianus, despre politica religioasă procreștină a lui Theodosius etc.); critica voalată a lui Constantin și a fiilor săi pentru neglijarea religiei tradiționale; tăcerea față de Constantinopolis; ecouri ale vechii ideologii imperiale.

Secolul cuprins între principatul lui Diocletianus și cel al lui Theodosius (284-395) a deschis – lucru binecunoscut – o pagină nouă în istoria religioasă a Imperiului roman. El a început sub semnul păgânismului conservator și intransigent și a sfârșit sub semnul creștinismului persecutor, timp în care a avut loc parcursul paralel al celor două spiritualități, păgână și creștină, soldat nu numai cu disensiuni și ostilitate, ci și cu interferențe și compatibilități notabile. Care a fost răspunsul istoriografiei la această realitate? Afirmatia lui Fernand Braudel că istoriografia e o fiică a timpului său¹ își găsește pe deplin confirmarea în veacul al IV-lea. Ea reflectă o lume în schimbare, dihotomică, atașată încă valorilor trecutului, dar și atentă la înnoirile prezentului. Există numeroase contribuții în acest sens. Interesul nostru se va concentra doar asupra unor istorici minori – breviatorii latini, dar ale căror opere nu sunt mai puțin importante pentru problematica ce ne interesează. În ordine cronologică, este vorba despre: Sextus Aurelius Victor (cca 320/7 – post-388/9), autor al scrierii *Liber de Caesaribus* (cunoscută și sub titlurile *De Caesaribus*, *Caesares*, *Historiae abbreviatae*) realizată pe la cca 358-360/1, ce înfățișa istoria Imperiului roman de la Augustus la Constantius al II-lea², Flavius Eutropius (cca 320-390), cu *Breuiarium ab Vrbe condita* (*Breuiarium historiae Romanae*) compus în 369, care rezuma istoria Romei de la întemeiere până în anul 364³, Rufius Festus (sec. IV), cu *Breuiarium rerum gestarum populi Romani*, redactat în 369-370, care expunea într-o manieră și mai concisă același interval⁴, și, în sfârșit, un anonim cunoscut drept Pseudo-Aurelius Victor,

Nota autorului: abrevierile din izvoarele literare sunt conforme celor din dicționarele de specialitate, iar cele ale revistelor – se regăsesc în *L'Année Philologique*.

¹ BRAUDEL 1969, p. 15.

² Despre acest autor, vezi DEN BOER 1972, p. 19-113; BIRD 1984; NERI 1992a, p. 1-33; ROHRBACHER 2002, p. 42-48; ZUGRAVU 2006, p. 13-23; BANCHICH 2007, p. 308-309.

³ Despre autor și operă vezi DEN BOER 1972, p. 114-172; NERI 1992a, p. 65-87; HEL-LEGOUARC'H 1999, VII-LXXV; ROHRBACHER 2002, p. 49-56; BANCHICH 2007, p. 309; CIZEK 2008; FELE 2009, p. 30, nota 115.

⁴ Despre autor și operă vezi DEN BOER 1972, p. 173-223; NERI 1992a, p. 138-148; ARNAUD-LINDET 1994, V-XXXIX; ROHRBACHER 2002, p. 57-63; ZUGRAVU 2003, p. 97-140; BANCHICH 2007, p. 309-310; FELE 2009, p. 7-87.

autor al unei *Epitome de Caesaribus* întocmită în primii ani ai secolului al V-lea, care înfățișa istoria Imperiului sub forma unor medalioane de suverani care s-au succedat de la Augustus la Theodosius⁵. Între acești autori există, evident, diferențe notabile, determinate de mai mulți factori. Mai întâi, *statutul social și formația culturală*: Aurelius Victor era un intelectual la prima generație intrat de curând printre *honestiores*; Eutropius și Festus erau membri ai ordinului senatorial; Pseudo-Aurelius Victor era, foarte probabil, un *grammaticus* apropiat cercului Nicomachilor-Symmachilor. Apoi, *momentul redactării operelor*: Aurelius Victor, Eutropius și Festus scriu într-o vreme când păgânismul era încă o religie oficială, Pseudo-Aurelius Victor – sub urmașii imediați ai lui Theodosius, la începutul secolului al V-lea, când păgânismul devenise ilegal. De asemenea, *caracterul scrierilor*: breviarul lui Aurelius Victor e un adevărat jurnal, pe când cele ale lui Eutropius și Festus și, foarte probabil, al lui Pseudo-Aurelius Victor au o destinație oficială, fiind solicitate de Valens (primele două), respectiv de o persoană din anturajul succesorilor lui Theodosius, poate Stilicho. În egală măsură, diferența este dată de *izvoarele utilizate*: toți sunt îndatorați autorilor anteriori (după unii exegeți, numeroasele similitudini se datorează unei „matrice comune”, poate pierdută *Kaisergeschichte* postulată de Alexander Enmann la sfârșitul secolului al XIX-lea [EKG]⁶, dar vehiculează și informații catalogate ca *hapax*, multe primind semnificații specifice epocii târzii în care au fost folosite. În sfârșit, *tehnica redactării și stilul*: dintre toți, Aurelius Victor este cel mai „complex”, amalgamând microbiografia cu narațiunea istoriografică într-un ton moralizator, subiectiv, pe când Eutropius, Festus și Pseudo-Aurelius scriu într-un stil „enumerativ”⁷, „plat și impersonal”⁸.

Există, însă, și multe elemente comune între epitomatori. De exemplu, din punct de vedere al concepției istorice, ei se înscriu pe linia tradițională a istoriografiei latine – lucru neîndoielnic; ar fi suficient să amintim aici determinismul transcendent și ciclicitatea fenomenelor istorice prezente în *Historiae abbreviatae* ale lui Aurelius Victor⁹. Din punct de vedere religios, unii exegeți au apreciat că ei manifestă o „neutralitate religioasă”; primii care au folosit această sintagmă au fost Arnaldo Momigliano în 1964¹⁰ și Maria Capozza în 1973¹¹. Noi înșine, urmând istoriografia anterioară, am înclinat, la un moment dat,

⁵ Despre autor și operă vezi SCHLUMBERGER 1974; NERI 1992a, p. 155-164; FESTY 1999, p. VII-CV, 59-238; ZUGRAVU 2012a, p. 11-108.

⁶ BALDINI 1992, p. 73-81, expresia dintre ghilimele de la p. 78.

⁷ Formulă folosită de Joseph Hellegouarc'h pentru a caracteriza stilul lui Eutropius – HELLEGOUARC'H 1999, p. XLVII.

⁸ Formulă utilizată de Maria Luiza Fele pentru a defini tehnica lui Festus – FELE 2009, p. 86.

⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 3, 20; 10, 4: *potestates fato dari*; 24, 11: *Ita fortunae uis, licentiam nacta, perniciose libidine mortales agit*; 38, 5; 39, 48; 35, 13: *Quod factum praecipue edocuit cuncta in se orbis modo uerti, nihilque accidere quod rursus naturae uis ferre nequeat aevi spatium* („Acest fapt a arătat mai cu seamă că toate se întorc de unde au plecat, ca într-un cerc, și că nu se întâmplă nici un lucru pe care forța creatoare a naturii să nu-l poată reproduce în decursul timpului”); BIRD 1984, p. 81-89; ZUGRAVU 2006, p. 22, 36-50. Pentru Festus, vezi DEN BOER 1972, p. 215-219.

¹⁰ MOMIGLIANO 1964, p. 86, 96-97.

¹¹ CAPOZZA 1983, p. 89, n. 94: „A mio avviso, Eutropio mantiene prudentemente una

spre această idee¹². Unul dintre argumentele importante ale acestei opinii este terminologia religioasă folosită de cei patru breviatori. Într-adevăr, un inventar al noțiunilor care desemnează divinitatea în scrierile lor arată preferința pentru: *deus*¹³, *fatum (fata)*¹⁴, *fortuna*¹⁵, *mundi lex*¹⁶, *natura*¹⁷, *numen*¹⁸. Termeni la fel de generali se întâlnesc și la alți autori păgâni ai perioadei – panegiriști¹⁹, Ammianus Marcellinus²⁰, autorul anonim al unei *Historia Augusta*²¹ ș.a.²², dar chiar și la un creștin precum Lactantius²³. În condițiile în care destinatarii operelor lor erau, deopotrivă, păgâni, creștini²⁴ și *incerti*²⁵ iar Imperiul era „bipolar”, „păgânocreștin”²⁶, terminologia respectivă indică, neîndoielnic, prudență, o tonalitate ambiguă folosită în mod deliberat în problemele de natură religioasă²⁷. În egală măsură însă, ea este un simptom al unei epoci în care, pe de o parte, păgânismul își regânda conceptele despre divinitate, îndreptându-se spre ceea ce, în ultimul timp, s-a numit „monoteism păgân” sau „monoteism neutru”²⁸, iar, pe de alta,

neutralită religioasă tipică, nel IV seculo, degli scrittori pagani di compendi”.

¹² ZUGRAVU 2006, p. 23.

¹³ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; 11, 2; 16, 2; 17, 10; 20, 1; 20, 30; 23, 1; 33, 30; 39, 4; 39, 29; 40, 15; 41, 5; EUTR., I, 2, 2 (*ad deos*); VII, 8, 4; VIII, 4, 1; 10, 4; FEST., 9, 1 (*diis suis*); 30, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 5; X, 9; XV, 3; XLVII, 4; XLVIII, 2.

¹⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 10, 4; 14, 8; 20, 6; 38, 5 (*fatalia*); 39, 48; EUTR., X, 16, 1; FEST., 22, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 16; X, 10; XLI, 2.

¹⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 3, 20; 15, 3 (*fortunata*); 20, 12; 21, 2; 24, 11 (*fortuna vis*); 28, 9 (*fortunatus*); 31, 3; 42, 18; EUTR., IV, 20, 2; VI, 1, 3; 6, 2; 19, 1; 21, 3; IX, 23; X, 7, 1; 10, 1; 15, 2; FEST., 3, 4; 23, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, II, 3 (*fortunatus*); XVIII, 3; XLI, 24 (*fortunatus*); XLII, 4.

¹⁶ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 4.

¹⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 3, 5 (*naturae lex*); 31, 13 (*naturae vis*); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 4.

¹⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 39, 18; EUTR., III, 20, 1; FEST., 24, 2; 30, 3.

¹⁹ *Pan.*, IX [12], 4, 1: *diuinum numen*; 13, 2: *deus ille mundi creator et dominus eodem fulmine suo nunc tristes nunc laetos nuntios mittit*; 26, 1: *summe rerum sator, cuius tot nomina sunt quot gentium linguas esse voluisti*; *Pan.*, XII [2], 21, 1: *summum numen*. MATSON ODAHL 2006, p. 120-121, 292 (n. 5, numeroase referințe); BONAMENTE 2012, p. 104.

²⁰ AMM., XIV, 11, 24: *superni numinis*; XV, 8, 9: *arbitrium summi numinis...*; XVII, 7, 3: *numine summo*; XIX, 1, 4: *caeleste numen*; 10, 4: *diuini arbitrio numinis*; XXI, 1, 9: *benignitas numinis*; XXII, 5, 1: *numinum cultum*; XXIII, 5, 19: *numinis sempiternis*; XXV, 7, 5: *aeternum dei caelestis numen*; XXVI, 1, 5: *numinis adspiratione caelestis*; XXVII, 6, 8: *caelestis numinis... voluntas* etc.; SEYFARTH 1965, p. 291-306; MARIÉ 1989, p. 179-190; SABBABH 2010, p. 184-186.

²¹ SHA, *passim*.

²² Vezi inscripția de pe arcul de triumf al lui Constantinus cu formula *instinctu diuinitatis* (CIL, VI, 1139): termen „destul de vag pentru a-i satisface pe toți” (LANÇON 2003, p. 90); „o divinitate bună la toate, pe care fiecare putea să o înțeleagă după bunul său plac” (VEYNE 2010, p. 100). Publilius Optatianus Porfyrius, C. XIV: *Summi dei auxilio nutuque perpetuo tutus* – cf. BRUHAT 2008, p. 20; SYMM., *Or.*, *passim*; *Rel.*, *passim* etc.

²³ LACT., *Mort.*, XLVI, 6: *summe deus, te rogamus, sancte deus, te rogamus... exaudi sancte, summe deus*; DE DECKER 1999, p. 477-487.

²⁴ SCHLMEYER 2009.

²⁵ Termen utilizat de Maijastina Kahlos – KAHLOS 2005, p. 153-169; KAHLOS 2007, p. 11-54, în special 11-35.

²⁶ VEYNE 2010, p. 27, 107-121, expresiile dintre ghilimele de la p. 107, 112.

²⁷ CAÑIZAR PALACIOS 2009, p. 443-457.

²⁸ Pentru „monoteismul păgân”, vezi ATHANASSIADI, FREDE 1999; MITCHELL,

„dezbateră și dialogul” dintre cultura păgână și cea creștină – ca să parafrazăm titlul unei cărți semnate de Maijastina Kahlos – se desfășurau într-un limbaj religios în bună măsură similar, inspirat din platonismul mediu și neoplatonism²⁹; „cu toții, păgâni și creștini – scrie Paul Veyne –, erau de acord asupra existenței unui zeu suprem, în care fiecare își putea recunoaște zeul preferat”³⁰.

Revenind la epitomatori, la o privire fugară, se poate afirma, pe baza conceptelor amintite, că, într-adevăr, religiozitatea lor e vagă, ambiguă, că divinitatea concepută e transcendentă, „neutră”, putând fi interpretată, deopotrivă, ca păgână și creștină, că propria credință e atent camuflată – în sfârșit, că disputa cu creștinismul e aproape inexistentă³¹. Un exemplu semnificativ: în finalul compendiului său dedicat împăratului Valens, Festus îi urează acestuia: *Maneat modo concessa dei nutu*³² *et ab amico, cui credis et creditus es, numine indulta felicitas* („Să rămână numai fericirea acordată prin voința zeului și oferită de puterea divină binevoitoare în care crezi și căreia i-ai fost încredințat.”)³³. Utilizarea termenilor *numen* și *deus* i-a derutat pe exegeți. Unii au apreciat că autorul a dorit să facă distincție între zeul creștin al lui Valens (*numen*) și cel păgân al lui Festus (*deus*)³⁴; astfel, breviatorul și-ar fi arătat într-o manieră „decentă”, cum aprecia Momigliano, deferența față de divinitatea căreia i se închina Valens³⁵. Alții au tras concluzia că însuși Festus ar fi fost creștin³⁶ sau că, în orice caz, tocmai datorită faptului că este „très ambiguë”, cum scria François Paschoud, pasajul nu e un element probant pentru credința sa păgână³⁷. Încă Valerio Neri aprecia ca „improbabile” disjunția atât de netă dintre divinitatea păgână și cea creștină într-o scriere având un caracter oficial³⁸. Recent, Maria Luisa Fele a arătat că distincția dintre *deus* ca „zeu păgân” și *numen* ca „zeu

VAN NUFFELEN 2009; MITCHELL, VAN NUFFELEN 2010. Pentru „monoteism neutru” – cf. PIETRI 2001 *apud* VEYNE 2010, p. 101. Vezi și VEYNE 2010, p. 37-39 (la p. 37, n. 3, respinge termenul „monoteism”, considerat „un cuvânt înșelător și confuz, o problemă minoră și, în cel mai bun caz, o idee populară”), 100-101; de asemenea, MARROU 1977, p. 22, 42-52; GIRARDET 2010, p. 24-25.

²⁹ KAHLOS 2007. Vezi și DE VITA 2011.

³⁰ VEYNE 2010, p. 21.

³¹ DEN BOER 1972, p. 26; DUFRAIGNE 1975, XXI („Quand aux idées religieuses de Victor, elles restent vagues et malaisées à déterminer”), XXII; HELLEGOUARC'H 1999, XXXIX; FESTY 1999, XLVIII-XLIX; ZUGRAVU 2003, p. 60-61, 104-105; ZUGRAVU 2006, p. 20-23; ZUGRAVU 2012a, p. 16.

³² Expresii apropiate în *Pan.*, II [10], 7, 5: *Iovis sui more nutu illo*; VI [7], 14, 1: *caelestique nutu*; VII [6], 14, 1: *de nutu numinis tui*; AMM., XV, 8, 10: *nutu dei caelestis*; XX, 5, 4: *nutu caelesti*; XXII, 2, 5: *nutu caelesti*. Vezi și ZUGRAVU 2003, p. 364, n. 421.

³³ FEST., 30, 2.

³⁴ DEN BOER 1972, p. 178; BALDWIN 1978, p. 202-203; FELE 2009, p. 32, 548, cu bibliografie.

³⁵ MOMIGLIANO 1964, p. 95. Vezi și DEN BOER 1972, p. 178: „great tact”; FELE 2009, p. 548. Pentru păgânismul lui Festus pe baza acestei expresii vezi, de asemenea, ARNAUD-LINDET 1994, p. VIII, n. 10; ZUGRAVU 2003, p. 104, 348-349 (n. 385).

³⁶ BALDWIN 1978, p. 202-205 pe baza lui FEST., 24, 2 și 30, 2; NERI 1992a, p. 140-141.

³⁷ PASCHOUD 1979, p. 362.

³⁸ NERI 1992a, p. 140; eruditul specialist înclina, însă, spre creștinismul lui Festus, subliniind că prin *deus* s-ar putea înțelege Dumnezeu Tatăl iar prin *amicum numen* – fie Hristos, fie îngerul păzitor creștin (NERI 1992a, p. 140-141).

creștin" e prea tranșantă³⁹, Festus utilizând pluralul de la *deus* atunci când se referă la divinitățile tracilor (*diis suis*)⁴⁰ și *numen* în sensul de *deus* atunci când vorbește despre intervenția divină ce a dus la moartea împăratului Carus (*superno numini*)⁴¹. Aceeași situație observăm la Eutropius, pe care unii exegeți înclină să-l creadă creștin⁴²: despre Scipio, scria el, se credea că avea întrevederi cu zeii (*cum numinibus*)⁴³. La rândul său, Aurelius Victor utilizează *numen* pentru *deus*⁴⁴. Prin urmare, *numen* și *deus* sunt termeni sinonimi, cum arăta încă Festus grammaticus (sec. II) în *De verborum significatu*: <*numen quasi*> *nutus dei ac potes<tas dicitur>* („i se spune *numen*, ca voință și putere a zeului”)⁴⁵.

Așadar, epitomatorii, ca mulți intelectuali ai epocii, au denumit divinitatea supremă în termeni ambigui, neutri. Dar atitudinea față de o realitate devenită pe vremea lor inexorabilă, anume că suveranii erau creștini, Imperiul și creștinismul joncționaseră iar păgânismul se îndrepta, inevitabil, spre „naufragiu”⁴⁶, nu e deloc neutră; dimpotrivă, ei se dovedesc partizani ai vechii spiritualități romane, dar nu afișează o atitudine ostentativ anticreștină, ci o fac între limitele permise de contextul în care scriu, de destinația operei, de publicul cărui se adresează.

Astfel, ei își arată deschis simpatia față de acei împărați care au manifestat respect pentru religia tradițională a Romei, cea instituită încă de Numa Pompilius prin „legi și datini” (*leges... moresque*) și prin „numeroase sărbători și temple” (*infinita... sacra ac templa*), cum scria Eutropius⁴⁷. De exemplu, Aurelius Victor evidențiază ca pe o calitate deosebită a lui Augustus „uimitoarea pasiune” a acestuia pentru „problemele religioase” (*religionibus*)⁴⁸. Tot el îl laudă pe Diocletianus pentru că a onorat cu deosebit respect „străvechile culte” (*ueterrimae religiones castissime curatae*)⁴⁹. La rândul său, Pseudo-Aurelius Victor, într-un pasaj ce poartă o amprentă personală față de sursele din care s-a inspirat⁵⁰, îl apreciază pozitiv pe Traianus pentru că, în materie de drept divin (*ius diuinum*), a fost un „păzitor al tradiției” (*inueterati custos*)⁵¹. Dimpotrivă, dezaprobă înclinația spre *superstitio* a lui Iulianus: unul dintre defectele suveranului, scrie el, a fost „cultul exagerat de superstițios pentru divinități” (*cultus numinum nimis superstitiosus*)⁵²; aprecierea e apropiată de cea a altor autori – păgâni și creștini –, care-i reproșau suveranului mai ales excesele în materie de sacrificii⁵³; or, cum scria Cicero în *De natura*

³⁹ FELE 2009, p. 548.

⁴⁰ FEST., 9, 1; FELE 2009, p. 548.

⁴¹ FEST., 24, 2; FELE 2009, p. 548.

⁴² HELLEGOUARC'H 1999, p. XXXVIII, cu bibliografie.

⁴³ EUTR., III, 20, 1.

⁴⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 39, 18: *Huic postea cultu numinis Herculio cognomentum accessit, uti Valerio Iouium.*

⁴⁵ FELE 2009, p. 32-33, 548.

⁴⁶ Cuvântul dintre ghilimele aparține lui François Paschoud – PASCHOUD 2001, p. 227-240.

⁴⁷ EUTR., I, 3, 2; BONAMENTE 1986, p. 156, 174.

⁴⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5.

⁴⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 39, 45. NERI 1992a, p. 63; NERI 1992b, p. 736.

⁵⁰ Vezi ZUGRAVU 2012, p. 41.

⁵¹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 9.

⁵² PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 7.

⁵³ LIB., *Or.* I, 127; AMM., XXV, 4, 17; IOHANN. CHRYS., *Or. Babylas*, 80-81; SOCR.,

deorum, exagerarea în credință e o dovadă de *superstitio*, nu de *religio*⁵⁴.

Aceste informații, deși se referă la personalități ale trecutului, nu pot fi desprinse de atmosfera religioasă contemporană epitomatorilor și de maniera în care aceștia o percepeau; recursul la istorie – sursă inepuizabilă de *exempla* necesare judecării vremurilor recente – constituie, de altfel, una dintre caracteristicile literaturii latine⁵⁵. Ei urmăresc să transmită cititorilor o anumită opinie, să le inducă o anumită atitudine⁵⁶ și să le ofere anumite *exempla*, așa cum arată în mod explicit Eutropius în *Praefatio* a breviarului său⁵⁷ și Pseudo-Aurelius Victor în microbiografia lui Caligula⁵⁸. Așadar, nostalgia pentru religiozitatea romană ancestrală e evidentă, paralel cu criticarea voalată a „noului regim creștin” și a reprezentanților săi politici, inovatori în domeniul religios. O dovadă în acest sens o constituie următoarea mărturie a lui Aurelius Victor: Philippus Arabs și fiul său, scrie el, „au celebrat... prin tot felul de jocuri mileniul Romei (*annum Vrbis millesimum ludis*)” [21-23 aprilie 248]⁵⁹, conchizând cu tristețe: „Și fiindcă numele <lui Philippus> mi-a adus aminte, chiar în vremea mea, cel de-al 1100-lea an al Romei s-a împlinit sub consulatul unui alt Philippus⁶⁰, fără a fi sărbătorit, ca de obicei, prin vreo ceremonie solemnă (*sollemnibus*); atât de neînsemnată a devenit grija pentru orașul Roma (*adeo in dies cura minima Romanae urbis*)”⁶¹. *Ludi Natalis Vrbis* fuseseră stabilite de Hadrianus la 21 aprilie 121, dată la care a dedicat templul comun al zeiței Venus și al Romei de pe colina Velia și a instituit în mod oficial cultul pentru *Dea Roma Aeterna*⁶². Surprindem în cuvintele lui Aurelius Victor o notă de reproș la adresa suveranului constantinid creștin (Constans) (333-350), care, pe urmele tatălui său, a renunțat să mai celebreze jocurile seculare, formă străveche de religiozitate din cetatea lui Romulus⁶³.

Aceleiași mentalități religioase tradiționaliste îi pot fi circumscrise și alte aspecte, prezente în proporții diferite în cele patru *breuiaria* (cele mai numeroase sunt în *Historiae abbreviatae* victoriene); este vorba despre: *respingerea cultelor*

HE, III, 17, 5; 20, 2; SOZOM., HE, V, 19, 16.

⁵⁴ CIC., *Nat.*, II, 71-72.

⁵⁵ Vezi CLARKE 1990; L'HUILLIER 1992, cap. *Le temps du modèle*; CASTILLO 1996, p. 173-181; ROHRBACHER 2002, p. 36-37, 47, 179-187; WALTER 2004; GOWING 2005; BÜCHER 2006; DESIDERIO, RODA, BIRASCHI 2007; KELLY 2008; RYAN 2009; MALOSSE, NOËL, SCHOULER 2010.

⁵⁶ Vezi și BIRD 1984, p. 81: „Unlike his contemporaries Eutropius and Festus, Aurelius Victor did not write a simple, factual, biographical history as a neutral observer.”.

⁵⁷ EUTR., *Praef.*

⁵⁸ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 6. Despre Caligula ca *exemplum* și la Aurelius Victor, cf. DEN BOER 1972, p. 31-35.

⁵⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 1; ZUGRAVU 2006, p. 386, n. 570, cu izvoare și bibliografie. Vezi și *infra*.

⁶⁰ Este vorba despre Flavius Philippus, consul în 348 împreună cu împăratul Constantius II – PLRE, I, 696-697 (*Flavius Philippus* 7); ZUGRAVU 2006, p. 386-387, n. 571, cu bibliografie.

⁶¹ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 2; BIRD 1994, p. 62.

⁶² HALEY 2005, p. 969-980, în special 971-973; ZUGRAVU 2006, p. 310, n. 345, cu izvoare și bibliografie.

⁶³ NERI 1992b, p. 709-710, 735. H. Mattingly, pe baza emisiunilor monetare, a susținut că, totuși, ele au fost celebrate – *apud* DUVAL 1980, p. 245. Vezi și *infra*.

străine, precum *Druidarum famosae superstitiones* din *Gallia*⁶⁴ sau „practicile religioase” (*caerimoniae*) de factură grecească (*Graecorum more*)⁶⁵ ale lui Hadrianus⁶⁶; menționarea unor elemente specifice ale păgânismului roman – „cărți” și „științe” „sfinte” (*Etrusca scientia, Etruscorum artes*⁶⁷; *pontificum lex*⁶⁸; *libri Sibyllini*⁶⁹), *divinități*⁷⁰, *rituri, sărbători, practici și jocuri* (închiderea sau deschiderea templului lui Ianus ca semn al păcii, respectiv războiului⁷¹; *ludi*⁷²; *ludi saeculares*⁷³; *ludi Romani*⁷⁴; *Natalis Urbis*⁷⁵; *festa Ianuarius*⁷⁶; *haruspicina*⁷⁷; *dedicatio* a unor edificii⁷⁸; *ceremonia triumfului*⁷⁹; *consultarea oracolelor*⁸⁰ și a horoscopului⁸¹; *deutio*⁸²; *divinizarea suveranilor*⁸³), *locuri sacre*⁸⁴, *preoții* (*haruspices, pontifices*,

⁶⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 4, 2. Informația derivă din SUET., *Claud.*, 25, 5; BIRD 1994, p. 69; ZUGRAVU 2006, p. 231, n. 94.

⁶⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 14, 2.

⁶⁶ Cum ar fi celebrarea „la Roma a misteriiile zeițelor Ceres și Libera, cărora li se spune eleusine” (*initia Cereris Liberaeque, quae Eleusina dicuntur*) (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 4) sau consultarea astrologilor (*magi*), în urma căreia s-au acordat onoruri excepționale lui Antinous (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 8). Pentru antigrecismul lui Aurelius Victor, vezi ZUGRAVU 2012b, p. 263-264.

⁶⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 26, 4; 28, 8.

⁶⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 4.

⁶⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 34, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 3.

⁷⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 3; 27, 7 (Ianus); 3, 10 (Iupiter); 5, 11 (*Vesta*); 14, 4 (Ceres, Libera); 21, 4 (*Aegypti sacra*); 23, 1 (Heliogabalus-Sol); 33, 31 (Terra mater, *di inferi*); EUTR., I, 1, 1 (Marte); IX, 2, 2 (Ianus Geminus); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 5 (Iupiter, Liber); XXI, 3 (*Dirae ultrices*); XXIII, 2 (Sol-Heliogabalus); XXIII, 3 (Magna Mater); XXXIV, 4 (Iupiter) etc.

⁷¹ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 3; 27, 7; EUTR., IX, 2, 2.

⁷² EUTR., I, 2, 2; III, 1, 2.

⁷³ Vezi *infra*.

⁷⁴ EUTR., I, 6, 1; III, 1, 2.

⁷⁵ Vezi *supra*. EUTR., IX, 3.

⁷⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 17, 10.

⁷⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3-4; 28, 3-6.

⁷⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 29, 1; EUTR., VII, 21, 4.

⁷⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 16, 13; 33, 15 (*festa triumphorum*); 35, 5; 41, 23; EUTR., I, 6, 1; 11, 3; 20, 5; II, 1, 1; 2, 2; 5; 7, 1; 9, 1; 14, 3; 14, 5; 16; 17; 18, 2; 19, 2; 20, 3; III, 2; 3; 4; 5; 6, 2; 23, 2; IV, 2, 2; 4, 3; 5, 1; 8, 1-2; 14, 2; 19; 22; 23; 25; 27, 4; V, 2, 2; 9, 1; VI, 2, 2; 3; 5, 2; 10; 11, 2; 16; VII, 5; 13, 2; 13, 2-4; 20, 2; 23, 4; VIII, 10, 2; 13, 1; 14, 1; IX, 13, 2; 27, 2; FEST., 7, 3; 12, 2; 18, 1; 21, 1; 22, 1; 24, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IV, 7; XIII, 11.

⁸⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 38, 4.

⁸¹ EUTR., VII, 20, 1.

⁸² AUR. VICT., *Caes.*, 34, 2-4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 3. Faptul că informația respectivă este o invenție nu are relevanță pentru discuția de față. BALDINI 1992, p. 85-89; BALDINI 2002, p. 11-31; PASCHOUD 2011, p. 311-312.

⁸³ Vezi *infra*.

⁸⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 3 (templul lui Ianus); 1, 6 (temple dedicate lui Augustus divinizat); 5, 17 (*lauri nemus*); 9, 7 (*Capitolium, aedes Pacis*); 12, 2 (*aedes Mineruae*); 16, 15 (temple dedicate lui Marcus Aurelius divinizat); 23, 1 (*altaria* închinat lui Heliogabalus); 27, 7 (*Iani aedes*); 35, 7 (*fanum Soli*); 40, 26 (*Vrbis fanum*); 42, 7 (temple din Roma); EUTR., I, 3, 2 (*templa* la Roma); 6, 2; 8, 1; IV, 8, 2; VII, 13, 4; 18, 4; 23, 5 (*Capitolium*); VI, 14, 2 (*Daphnensis lucus*); VII, 23, 5 (*Diuorum porticus, Isium ac Serapium*); VIII, 22 (*templum Heliogabali*); IX, 2, 2 (templul lui Ianus Geminus); 15, 1 (*templum Soli*); FEST., 16, 3 (*Daphnensis lucus, nemus*); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28 (temple închinat lui Augustus

uirgines uestales, sacerdotes)⁸⁵; folosirea terminologiei religioase specific⁸⁶; credulitatea în semnele prevestitoare (*omina, ostenta, prodigia, praesagia, portenta*)⁸⁷. Cea din urmă este o dovadă indubitabilă a respectului pentru divinitate⁸⁸ și, implicit, pentru *mores maiorum* iar, în cazul împăraților, a statutului lor de *principes boni*; dimpotrivă, ignorarea lor atrage pedeapsa îndreptățită a zeilor, pe de o parte, și catalogarea suveranilor neglijenți ca *mali*, pe de altă parte⁸⁹. Astfel, după Eutropius, uciderea lui Crassus și a fiului său în confruntarea cu părții s-a datorat faptului că generalul roman s-a angajat în luptă *contra omen et auspicia*⁹⁰. De asemenea, moartea prin trăsire a împăratului Carus în timpul campaniei din Persia din vara anului 285, despre care amintesc toți brevii, a fost interpretată

divinizat); IX, 8 (*Capitolium, aedes Pacis*); XV, 8 (temple dedicate lui Antoninus Pius); XVI, 14 (temple închinat lui Marcus Aurelius); XXXV, 3 (*Fanum Fortunae*).

⁸⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6 (preoții și colegii sacerdotale închinat lui Augustus divinizat); 5, 11 (*sacerdos Vestae*); 16, 15 (preoți ai lui *divus Marcus*); 23, 1 (preotul lui Sol-Heliogabalus); 26, 4; 28, 5; 32, 4 (*haruspices, prudens*); 40, 28 (*sacerdos gentis Flaviae*); EUTR., I, 1, 1 (*Vestalis virgo*); VIII, 22 (*sacerdos Heliogabali templi*); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XV, 8 (preoți dedicați lui Antoninus Pius divinizat); XXIII, 2 (*Solis sacerdos*); XXIII, 3 (*Vestalis virgo*).

⁸⁶ *adorare* (AUR. VICT., *Caes.*, 39, 4), *auspicium (auspicia)* (AUR. VICT., *Caes.*, 20, 30; 42, 19; EUTR., II, 26, 1; VI, 18, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XL, 13), *caerimonia* (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 2), *caelestis* (FEST., 24, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 4), *celestium* (AUR. VICT., *Caes.*, 33, 35), *celebrare* (AUR. VICT., *Caes.*, 15, 4; 28, 1; 33, 30; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 14), *celebratus* (EUTR., IX, 3), *collegia* (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6), *consecrare* (FEST., 16, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28), *consecratus* (EUTR., I, 2, 2; VII, 13, 5; VIII, 8, 4), *diualis* (FEST., 14, 5), *diuinus (-a, -um)* (*diuinis* – AUR. VICT., *Caes.*, 9, 4; *res diuina* – AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3; *diuinus ritus* – AUR. VICT., *Caes.*, 41, 20; *diuina prouisione* – EUTR., VIII, 1, 2; *diuinum fulmen* – EUTR., IX, 18, 1; *ius diuinum* – PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 9), *diuinitus* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 10; XVI, 4), *diuinus* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 15), *draco* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XL, 17), *fanum* (AUR. VICT., *Caes.*, 35, 7; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXV, 2), *fas* (AUR. VICT., *Caes.*, 5, 13), *felicitas* (adv. *felicior*, adj. *felix*) (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 7; 20, 14; EUTR., VII, 8, 4; VIII, 18, 4; IX, 1, 2, 2; 8, 1; 13, 1; X, 10, 2; FEST., 6, 2; 16, 1; 21, 1; 28, 1; 30, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 30; XL, 15; XLI, 11; XLII, 18), *hostia* (AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3; 28, 4), *infelicitas* (EUTR., IX, 7), *oraculum* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 3), *ostenta* (AUR. VICT., *Caes.*, 41, 14), *pecus* (animal de jertfă) (AUR. VICT., *Caes.*, 26, 4), *pius* (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 8; 24, 5; 42, 23; EUTR., VIII, 8, 4; 23; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVIII, 6), *portenta* (AUR. VICT., *Caes.*, 28, 3), *precarum* (AUR. VICT., *Caes.*, 33, 31), *praesagia* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 8), *prodidere* (AUR. VICT., *Caes.*, 41, 14), *prodigium (prodigia)* (AUR. VICT., *Caes.*, 5, 17; 26, 3; 28, 3), *religiones* (AUR. VICT., *Caes.*, 5, 17; 41, 12), *religiosa* (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 8), *responsa* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 3), *sacra* (EUTR., I, 3, 2), *sacramentum* (EUTR., X, 6, 1: *contra religionem sacramenti*), *sacrare (sacrauerere)* (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; 40, 26; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXIII, 3; XXXIV, 4), *simulacrum* (AUR. VICT., *Caes.*, 23, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 4), *sollemnia* (AUR. VICT., *Caes.*, 28, 2), *templum (templa)* (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; 16, 15; 42, 7; EUTR., I, 3, 2; 8, 1; VIII, 22; IX, 15, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28; XV, 8; XVI, 14) etc. Pentru Eutropius în special, vezi și SEGOLINI, CORSINI 1982, *passim*.

⁸⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 4, 14; 5, 17; 9, 4; 26, 3; 28, 3-6; 32, 3-4; 41, 7; 41, 14; 41, 16; EUTR., VI, 18, 1; FEST., 24, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IV, 9; IX, 18; XIII, 10; XLIII, 8; XLVIII, 3.

⁸⁸ Cf. VAL. MAX., I, 5, *praef.*: *Ominum etiam obseruatio aliquo contactu religioni innexa est, quoniam non fortuito motu sed diuina prouidentia constare creditur.*

⁸⁹ BONAMENTE 2010a, p. 74-75.

⁹⁰ EUTR., VI, 18, 1; BONAMENTE 1986, p. 157.

ca o dovadă a „invidiei și indignării puterii cerești” (*ad inuidiam caelestis indignationis*), întrucât suveranul, avid de glorie (*gloriae avidior*), a depășit vestitul oraș (*oppidum memoratum*) Ctesiphon, deși fusese avertizat prin oracole (*oracula*) că nu-i este îngăduit să meargă mai departe; prin urmare, „pe drept” (*iure*), „a pierit de forța zeiască a unui fulger” (*ui diuini fulminis periiit*)⁹¹. Tot așa, urmând sursele anterioare, Pseudo-Aurelius Victor credea că Iulianus și-a găsit sfârșitul în campania orientală, deoarece, avid de glorie (*gloriae cupidus*)⁹², „n-a fost convins să pună o limită acestei patimi nici de vreun cutremur (*neque terrae motu*), nici de numeroasele prevestiri (*neque plerisque praesagiis*) care-i interziceau să plece în Persia și nici chiar priveriștea nocturnă a unui glob imens căzând din cer (*ac ne noctu quidem uisus ingens globus caelo labi*), în ajunul luptei, nu l-a făcut mai precaut”⁹³.

Discret, breviatorii atrag atenția împăraților creștini în timpul cărora își redactează operele că divinitatea se manifestă constant prin semne, la care muritorii trebuie să ia seama; ele demonstrează cursul predestinat, imposibil de schimbat, al existenței: „e greu să te ferești de ce ți-e sortit” (*arduum fatalia devertere*), scrie Aurelius Victor⁹⁴. Așa s-a întâmplat când fiul cel mai mic al lui Constantinus, Constans, a fost numit *Caesar* (25 decembrie 333): „semne uimitoare au prevestit” (*ostentorum mira prodidere*) ceea ce avea să se întâmple, anume că va avea loc „o răsturnare a statului” (*reipublicae permixtionem*)⁹⁵ – aluzie, fie la războiul fratricid din 340 cu Constantinus II, fie, mai degrabă, la criza din 346 dintre Constans și Constantius II determinată de disensiunile confesionale⁹⁶, fie la criza provocată de uzurparea lui Magnentius din 350, determinată de ura și disprețul provocate de viciile lui Constans și finalizată cu eliminarea acestuia⁹⁷. S-a petrecut același lucru ca în momentul desemnării ca *Caesar* a lui Gallienus în 253: Tibrul s-a revărsat abundant⁹⁸ – *prodigium* nefast, interpretat de „înțelepți” ca „un pericol pentru stat”⁹⁹. Prezicerea s-a împlinit îndată: Valerianus a fost capturat de perși¹⁰⁰ iar Imperiul a fost lăsat în derivă (*rem Romanam quasi naufragio dedit*)¹⁰¹, fiind deșirat de uzurpări și invazii¹⁰². Tot astfel, caracterul efemer al

⁹¹ AUR. VICT., *Caes.*, 38, 3-4; EUTR., IX, 18, 1; FEST., 24, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXVIII, 3; BONAMENTE 1986, p. 157; ZUGRAVU 2012a, p. 482-483, n. 569.

⁹² PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 1 și 8; ZUGRAVU 2012a, p. 94.

⁹³ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 8; MEULDER 1991, p. 458-495; ZUGRAVU 2012a, p. 94.

⁹⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 38, 5.

⁹⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 14.

⁹⁶ Despre ea amintesc doar sursele ecleziastice – RUF., *HE*, I, 19; SOCR., *HE*, II, 22, 4-5; SOZOM., *HE*, III, 20; IV, 6; PHILOSTORG., *HE*, III, 12; THEOD., *HE*, II, 8; 15; NERI 1992a, 39, nota 100; NERI 1992a, 708, nota 28.

⁹⁷ NERI 1992a, p. 39-40; 56; NERI 1992b, p. 708-709. Pentru ambele evenimente, vezi ZUGRAVU 2012a, p. 525-526 (n. 665), 527-528 (nota 670), cu izvoare și bibliografie.

⁹⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 32, 3.

⁹⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 32, 4.

¹⁰⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 32, 5.

¹⁰¹ AUR. VICT., *Caes.*, 33, 3.

¹⁰² Valerio Neri, pe urmele lui Pierre Dufraigne (DUFRAIGNE 1975, p. 155), dă o altă interpretare: acestui *praesagium*: îl pune în relație cu cel petrecut la numirea lui Constans ca *Caesar* (AUR. VICT., *Caes.*, 28, 4-7; vezi *infra*), considerându-l o aluzie la comportamentul

diarhiei constantiniano-liciniene și urmarea sa nefastă pentru cei implicați au fost prevestite – spune Aurelius Victor – „de o eclipsă de soare care a întunecat ziua” (evenimentul s-a petrecut în 316)¹⁰³. Același breviar și Eutropius erau convingși, asemenea creștinilor Philostorgios și Theophanes Confessor, că moartea lui Constantinus a fost anunțată de apariția pe cer a unei comete (în 336) – „acel astru nefast domniilor” (*tetrum sidus regis*)¹⁰⁴. Inspirându-se, poate, din Seneca și Plinius cel Bătrân, autorul *Istoriilor abreviate* arăta că, sub Claudius I, în *Aegaeo mari repente insula ingens emerisit, nocte, qua defectus lunae acciderat* („în Marea Egee, o insulă a ieșit pe neașteptate din ape în noaptea în care avusese loc o eclipsă de lună”)¹⁰⁵, evenimente care prevesteau moartea suveranului, descrisă în subcapitolul imediat următor¹⁰⁶. La rândul său, Pseudo-Aurelius Victor arăta că sfârșitul lui Vespasianus fusese prezis de o cometă¹⁰⁷ iar cel al lui Nerva – de o eclipsă de soare¹⁰⁸. Chiar destinul imperial e un dat (*potestates fato dari*, scrie Aurelius Victor)¹⁰⁹, e împlinirea unui plan dezvăluit subtil de divinitate. Așa credea Pseudo-Aurelius Victor preluând o informație dintr-o sursă intermediară ce-l urma pe Suetonius: venirea la putere (*adueniens imperium*) a lui Traianus a fost vestită de mai multe semne miraculoase (*mirifica denuntiauerint*), între care „mai deosebit a fost acela că din vârful Capitoliului o cioară a rostit în greacă „καλως” („Bine!”)”¹¹⁰. Despre Iovianus, tot el menționa că s-a născut pentru că tatăl său Varronianus „a fost sfătuit în vis (*praeceptum somnio est*) să-l numească Iovianus”¹¹¹; în sfârșit, despre Theodosius, arăta că și-a primit numele pentru că părinții, îndemnați tot în somn (*somnio... monitos*), „i-au consacrat numele, așa cum îl percepem în latină ca «Cel dat de zeu»” (*ut Latine intellegimus a deo datum*)¹¹², și că ascensiunea imperială i-a fost prevestită de un oracol răspândit în Asia care zvonea „că îi va urma lui Valens cel al cărui nume începe cu literele grecești Θ, Ε, Ο și Δ” (*De hoc etiam oraculo in Asia diuulgatum est eum Valenti successurum cuius nomen Θ, et Ε, et Ο atque Δ Graecis litteris initiaretur.*)¹¹³. Asemenea informații nu trebuie să surprindă: „cultura religioasă a prodigiilor” (J. Keskiaho) dezvoltată de timpuriu de civilizația romană n-a încetat în Antichitatea târzie, chiar dacă, sub impactul creștinismului și al legislației imperiale, unele practici străvechi de divinație (auspiciile sau haruspiciile) au încetat treptat; atât păgânii, cât și

homosexual al lui Gallienus – așadar, indirect, al lui Constans – NERI 1992a, p. 40-42; NERI 1992b, p. 711.

¹⁰³ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 7; NERI 1992a, p. 38, 56; NERI 1992b, p. 708, 711, 734; ZUGRAVU 2006, p. 472, n. 832.

¹⁰⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 16 (de unde provine citatul); EUTR., X, 8, 2; PHILOSTORG., *HE*, II, 16a; THEOPH. CONF., *Chron.*, a. 5826 (333/4); MACIAS VILLALOBOS 2006, p. 69.

¹⁰⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 4, 14.

¹⁰⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 4, 15.

¹⁰⁷ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 18; ZUGRAVU 2012a, p. 302, n. 206.

¹⁰⁸ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XII, 12; ZUGRAVU 2012a, p. 320, n. 267.

¹⁰⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 10, 4; vezi și PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, X, 10; ZUGRAVU 2012a, p. 305-306, n. 220.

¹¹⁰ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 10; ZUGRAVU 2012a, p. 326, n. 282.

¹¹¹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLV, 2; ZUGRAVU 2012a, p. 550, n. 733.

¹¹² PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 2; ZUGRAVU 2012a, p. 575, n. 800.

¹¹³ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 3; ZUGRAVU 2012a, p. 575-576, n. 801, cu trimiteri și bibliografie.

creștinii, chiar din mediile cele mai elevate, au continuat să recunoască posibilitatea miracolelor datorate unor forțe supranaturale prin intermediul viselor, viziunilor, profețiilor, întâmplărilor ieșite din comun ș.a. – *credo... responsis, credo praesagiis*, spunea păgânul Symmachus¹¹⁴; „divinația este una dintre cele mai nobile activități căreia omul i se poate dedica” (Αὐται μὲν ἀποδείξις ἔστων τοῦ μαντείας ἐν τοῖς ἀρίστοις εἶναι τῶν ἐπιτηδευομένων ἀνθρώποις), scria creștinul Synesios de Cyrene¹¹⁵ –, divergențele manifestându-se în privința originii, valorii și autenticității lor: pentru păgâni, ele erau dovada existenței zeilor și a unei ordini cauzale a lucrurilor – pentru creștini, o manifestare a voinței lui Dumnezeu¹¹⁶.

O altă dovadă a lipsei de neutralitate a breviatorilor este *cvasiabsența referințelor directe la creștinism și critica disimulată a acestuia*. Există o singură remarcă indubitabilă despre noua religie în cele patru *breuiaria*, anume cea a lui Eutropius, care-l incriminează pe Iulianus pentru că îi persecuta cu înverșunare pe creștini (*nimius religionis Christianae insectator*), deși se dorea emulul lui Marcus Aurelius¹¹⁷; același reproș îl va face principelui Ammianus Marcellinus¹¹⁸. Dar, cum a arătat acum mai bine de două decenii Giorgio Bonamente în lucrarea *Giuliano l'Apostata e il 'Breviario' di Eutropio*, mențiunea respectivă nu trebuie interpretată ca o dovadă de simpatie a lui Eutropius pentru creștini, ci că, din vastul domeniu al politicii religioase a principelui, singurul aspect care i se pare relevant autorului este cel strict limitat al persecuției¹¹⁹. În legătură foarte probabilă cu creștinismul poate fi și relatarea lui Pseudo-Aurelius Victor despre

¹¹⁴ SYMM., *Or.* IV, 12.

¹¹⁵ Synesios de Cyrenae, de exemplu, a dedicat un întreg tratat viselor – *De insomniis*, în care nu ezită să afirme că „divinația este una dintre cele mai nobile activități căreia omul i se poate dedica” (Αὐται μὲν ἀποδείξις ἔστων τοῦ μαντείας ἐν τοῖς ἀρίστοις εἶναι τῶν ἐπιτηδευομένων ἀνθρώποις) (*Ins.*, II). Vezi bogata literatură menționată pe site-ul *Dreams of Antiquity. Bibliographische Online-Datenbank zu Träumen und Visionen in der Antike* (<http://www.gnomon.ku-eichstaett.de/dreams/index.html>), la care adaugă HEIM 1988, 41-53; REQUENA JIMÉNEZ 2001, 9-199; REQUENA JIMÉNEZ 2003a, 883-897; REQUENA JIMÉNEZ 2003b; GIL 2002; KAHLOS 2007, 172-183, în special 177; ENGELS 2007 (*non vidi – apud* KESKIAHO 2008, 318-320, de unde provine citatul dintre ghilimele); RODRÍGUEZ GERVÁS 2009, 103-113; LIZZI TESTA 2009, 272-273; TEJA 2010, 357-376; ALDEA CELADA 2010, 279-293; SCARDIGLI 2011, 441-454; CELESTE BERARDI 2011, 333-340; HARRIS 2013.

¹¹⁶ Vezi bogata literatură menționată pe site-ul *Dreams of Antiquity. Bibliographische Online-Datenbank zu Träumen und Visionen in der Antike* (<http://www.gnomon.ku-eichstaett.de/dreams/index.html>), la care adaugă HEIM 1988, p. 41-53; REQUENA JIMÉNEZ 2001, p. 9-199; REQUENA JIMÉNEZ 2003a, P. 883-897; REQUENA JIMÉNEZ 2003b; GIL 2002; KAHLOS 2007, p. 172-183, în special 177; ENGELS 2007 (*non vidi – apud* KESKIAHO 2008, p. 318-320); RODRÍGUEZ GERVÁS 2009, p. 103-113; LIZZI TESTA 2009, p. 272-273; TEJA 2010, p. 357-376; ALDEA CELADA 2010, p. 279-293; SCARDIGLI 2011, p. 441-454; CELESTE BERARDI 2011, p. 333-340; GEORGIOUDI, KOCH PIETRE, SCHMIDZ 2011; HARRIS 2013.

¹¹⁷ EUTR., X, 16, 3; DEN BOER 1972, p. 167; BIRD 1987; HELLEGOUARC'H 1999, p. XXXVIII; BONAMENTE 1986, p. 145-146, 159-164; KELLY 2005, p. 409-416. Vezi și *infra*.

¹¹⁸ AMM., XXV, 4, 20.

¹¹⁹ BONAMENTE 1986, p. 164, 173, 174. Vezi și CIZEK 2008, p. 70: „Eutropius se situează destul de departe de orice simpatie sau măcar indulgență față de creștinism.”.

moartea lui Theodosius: *in pace rebus humanis... apud Mediolanum excessit* („a plecat în pace de la cele lumești, la Mediolanum”)¹²⁰; expresia *in pace*, foarte veche în formularistica creștină¹²¹, trimite cu gândul la creștinismul suveranului¹²². În rest, doar posibile aluzii, pe care le vom analiza mai jos, dar nimic despre persecuțiile anticreștine, despre convertirea lui Constantin, despre frământările din interiorul Bisericii, despre implicarea permanentă a lui Constantius II în problemele doctrinare și în afacerile bisericesti, despre parcursul religios dublu al lui Iulianus, despre renunțarea la pontificatul suprem de către Gratianus, despre politica procreștină a lui Theodosius. Această „tăcere completă”, cum au numit-o unii exegeți¹²³, a fost interpretată ca un gest de „indiferență” față de creștinism, ca o lipsă de interes pentru acest subiect¹²⁴. S-a observat în istoriografie că reacția mai incisivă a intelectualilor păgâni ai secolului al IV-lea, inclusiv a istoricilor, la retorica intolerantă și polemica demonizantă a reprezentanților creștinismului a venit cu întârziere – abia spre finele veacului, când noua religie triumfase deja¹²⁵. Dar tăcerea epitomatorilor, în special lipsa de referințe explicite la gesturile procreștine ale celor doi suverani emblematici ai veacului al IV-lea – Constantin și Theodosius –, cum vom vedea și mai jos, poate fi interpretată și în alt sens: ea este un semn, chiar dacă discret, de ostilitate față de acei *principes* care au rupt cu *traditio*¹²⁶. Mai mult, anumite pasaje din unele *breuiaria*, citite cu atenție, trădează o percepție negativă a creștinismului și a adepților lui, a moralității și a ideologiei politice clădite pe baze creștine.

Astfel, după Aurelius Victor, *atmosfera politică și morală din vremurile creștine e una viciată*: „moravurile – scrie el – s-au degradat într-atât, încât cei mai mulți acționează mai degrabă din interes propriu decât obștesc și mai mult din dorința de putere decât de glorie” (*eo prolapsi mores sunt, uti suo quam reipublicae magisque potentiae quam gloriae studio plures agant*)¹²⁷, „cinstirea demnităților e desconsiderată”, ignoranții s-au amestecat cu oamenii de valoare și incapabilii cu înțelepții (*honorum honestas despectatur, mixtique bonis indocti ac prudentibus inertes*

¹²⁰ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 19.

¹²¹ CARLETTI 2008, p. 31.

¹²² ZUGRAVU 2012a, p. 15, n. 21.

¹²³ Despre Aurelius Victor: BIRD 1984, p. 81: „his complete silence regarding Christianity”; despre Eutropius: DEN BOER 1972, p. 167-170; BONAMENTE 1986, p. 159: „l'assoluto silenzio sul cristianesimo... programmaticamente ignorato in tutta l'opera”; despre Festus: ZUGRAVU 2003, p. 105; despre Pseudo-Aurelius Victor: SCHLUMBERGER 1974, p. 201, 212, 220 (n. 16), 231, 237; FESTY 1999, p. XLVIII; ZUGRAVU 2012a, p. 15-16; cu nuanțe, PASCHOUD 1975a, p. 92.

¹²⁴ Despre Eutropius, Joseph Hellegourc'h scria: „l'auteur était indifférent à ce problème” – HELLEGOURC'H 1999, p. XXXIX.

¹²⁵ BLOCH 1964, p. 199-224; O'DONNELL 1979, p. 45-88; PINYOL I RIBAS 1981, p. 165-172; GRATAROLA 1981, p. 80-95; QUACQUARELLI 1986, p. 13-46; PÉREZ MEDINA 1990, p. 61-71; MAISANO 1995, p. 37-51; CRISCUOLO 1995, p. 85-103; PASCHOUD 2001, p. 227-240; ZUGRAVU 2003, p. 44-48, 64; GOLDLUST 2006, p. 147-173; KAHLOS 2009, ch. IV (*From Constantine to Constantius II*), V (*From Julian to Valentinian I*), VI (*From Gratian to Theodosius I*); BALDINI 2010, p. 31-49. Împotriva unei reacții păgâne la sfârșitul secolului al IV-lea se pronunță CAMERON 2001; MARCONE 2012, p. 359-371.

¹²⁶ BONAMENTE 1986, p. 175.

¹²⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 33, 23.

sunt)¹²⁸ – toți par a se fi lăsat în voia viciilor¹²⁹; ascensiunea la puterea suverană este, de cele mai multe ori, rodul crimei (*flagitio*)¹³⁰, adeseori „între rude”¹³¹, și al biruinței armelor (*armis*), suprimarea rivalilor fiind numită răsturnare a tiraniei¹³²; în sfârșit, comportamentul deplorabil al urmașilor la tron arată că sunt sub demnitatea înaintașilor, devenind astfel și mai detestabili (*exsecrabiliores*), „ca unii care și-au înjosit neamul” (*quasi corruptores generis*)¹³³. Acest context politic și etic degradat a fost prevestit de numeroase semne și minuni (*prodigiis portentisque*)¹³⁴ petrecute la ultima aniversare a mileniului Romei sub Philippus Arabs, în 248, despre care am amintit mai sus: „în timp ce animalele de jertfă (*hostiae*) erau sacrificate după legea pontificilor (*cum pontificum lege*) – scrie el –, în pântecul unui porc au apărut organele genitale ale unei scoafe”¹³⁵. Haruspicii (*haruspices*) au interpretat acest miracol ca pe o anticipare a slăbiciunii urmașilor și a agravării viciilor (*solutionem posterorum portendere uitiaque fore potiora*)¹³⁶. Încercarea împăratului Philippus de a zădărnici profeția (*quod frustratum iri aestimans*) interzicând prostituția masculină¹³⁷ a rămas fără urmări, căci aceasta persista până în vremea epitomatorului, practicându-se cu și mai mare nerușinare – spune el¹³⁸. S-a confirmat, astfel, ceea ce preziseră științele etruscilor (*Etruscorum artes*), anume dispariția majorității oamenilor virtuoși și fericirea celor depravați (*bonis parte plurima iacentibus mollissimum quemque beatum fore asserbant*)¹³⁹. Intențiile breviatorului nu pot să ne scape: el critică subtil pe Costantinizi – împărați creștini, pentru politica de consolidare a puterii suverane prin eliminarea adversarilor politici, chiar cu riscul săvârșirii unor tragedii în familia imperială, pentru moralitatea lor îndoielnică, uneori reprobabilă, și pentru etica degradată a aparatului de stat. Iată faptele: suprimarea lui Licinius de către Constantinus¹⁴⁰, „al cărui suflet nemăsurat și trufaș – zice Aurelius Victor – era încă de copil bântuit de patima puterii” (*cuius tum a puero ingens potensque animus ardore imperitanti agitabatur*)¹⁴¹, deși cel dintâi îi era rudă¹⁴²; omorârea lui Crispus „din porunca tatălui său” (*patris iudicio*) și apoi a Faustei¹⁴³; defectele lui Constantinus (ambitia fără margini, dărnicia exagerată, promovarea unor incompetenți, incapacitatea de a stopa intrigile)¹⁴⁴, care i-au știrbit reputa-

¹²⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 9, 12.

¹²⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 24, 11.

¹³⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 33, 24.

¹³¹ AUR. VICT., *Caes.*, 39, 29.

¹³² AUR. VICT., *Caes.*, 33, 24; vezi și 40, 29.

¹³³ AUR. VICT., *Caes.*, 17, 1; vezi și 3, 5-6.

¹³⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 3.

¹³⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 4.

¹³⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 5.

¹³⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 6.

¹³⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 7.

¹³⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 8. Pentru semnificația conjuncției dintre *mollissimus* și *beatus*, vezi DEN BOER 1972, p. 73-75.

¹⁴⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 9.

¹⁴¹ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 2.

¹⁴² AUR. VICT., *Caes.*, 41, 2; 41, 6.

¹⁴³ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 11.

¹⁴⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 15; 40, 29-30; 41, 20-21; vezi și EUTR., X, 6, 3; 7, 2; PS.-AUR.

ția¹⁴⁵, au înșelat așteptările contemporanilor¹⁴⁶ și au făcut ca domnia sa să nu se ridice la nivelul „rânduiei divine” (*diuino ritui*)¹⁴⁷; uciderea Caesar-ului Dalmatius, fiul fratelui lui Constantinus¹⁴⁸; conflictul fratricid dintre Constantinus II și Constans¹⁴⁹ – fire orgolioasă, violentă și lacomă¹⁵⁰; homosexualitatea lui Constans¹⁵¹; în fine, corupția și excesele birocrăției și ale apropiaților tronului¹⁵².

O percepție nu întotdeauna entuziastă, uneori accentuat negativă a lui Constantinus – oricum, în nuanțe imposibil de găsit la autorii creștini, întâlnim și la ceilalți breviiatori¹⁵³, care nu trec sub tăcere episoadele jenante, de-a dreptul reprobabile, amintite deja, care dau credit periodizării „morale” a principatului constantinian făcute de ei¹⁵⁴, contravin conduitei aproape desăvârșite înfățișate de scriitorii creștini¹⁵⁵ și i-a divizat pe istoricii moderni¹⁵⁶: persecutarea membrilor propriei familii¹⁵⁷, uciderea lui Crispus – „un om remarcabil” (*egregium uirum*), a fiului surorii sale (*sororis filium*) – „un tânăr cu un caracter plin de noblețe” (*commodae indolis iuuenem*)¹⁵⁸, a soției sale Fausta la îndemnul mamei sale

VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 16. NERI 1992a, p. 47-53, 56; NERI 1992b, p. 717, 719-721.

¹⁴⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 21; NERI 1992a, p. 56.

¹⁴⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 30

¹⁴⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 20; NERI 1992a, p. 50; NERI 1992b, p. 720.

¹⁴⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 22.

¹⁴⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 22.

¹⁵⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 23.

¹⁵¹ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 24; vezi și ZOS., II, 42, 1; DEN BOER 1972, p. 71-73; NERI 1992b, p. 710.

¹⁵² AUR. VICT., *Caes.*, 9, 12; 13, 6-7; 33, 13; 39, 44-45; 41, 20; 41, 23; 42, 24-25; BIRD 1984, p. 5-15; NERI 1992a, p. 37-38, 50-51; 54-56; NERI 1992b, p. 702-703, 705-707, 711-712, 716-717, 727-728.

¹⁵³ După cum a arătat Valerio Neri, imaginea suveranului la cei patru breviiatori comportă diferențe notabile: Aurelius Victor evocă atât aspectele pozitive, dar manifestă și numeroase rezerve și atitudini negative (NERI 1992a, p. 33-63), Eutropius are o percepție complexă, oscilând între exaltare și critică (NERI 1992a, p. 88-137), Festus este „conformist” (NERI 1992a, p. 148-154) iar Pseudo-Aurelius Victor se înfățișează, deopotrivă, ca „moderat” și ostil (NERI 1992a, p. 155-164, 180-185, 187). Vezi și SCHLUMBERGER 1974, p. 200-201; PASCHOUD 1975a, p. 92; BIRD 1987; BALDINI 1992, p. 81-89; FESTY 1999, p. XXXIII, 194 (n. 28), LII; HELLEGOUARC’H 1999, p. XXXVIII; ZUGRAVU 2012a, p. 15-16, 64-65. Din acest punct de vedere, nu se verifică observația lui Paul Veyne, conform căreia Eutropius este „indiferent față de Constantin” (VEYNE 2010, p. 19).

¹⁵⁴ Astfel, după Eutropius, în prima parte a principatului, Constantinus „a fost un bărbat care merită să fie comparat cu cei mai buni împărați”, pe când în cea finală, „trebuie să fie comparat cu cei de rând” (*Vir primo imperii tempore optimis principibus, ultimo mediis comparandus*) (X, 7, 1; BIRD 1987; NERI 1992a, p. 105-107); după Pseudo-Aurelius Victor, în primii zece ani de domnie, contemporanii l-au numit *Praestantissimus* („Incomparabilul”), în următorii doisprezece ani – *Latro* („Hoțul”), iar în ultimii zece – *Pupillus* („Minorul”), „din pricina nemăsuratei sale risipe” (*Epit. Caes.*, XLI, 16; NERI 1992a, p. 156-164). Având în vedere că una dintre sursele principale ale *Epitomei* a fost breviarul lui Aurelius Victor, Valerio Neri scrie: „si può pensare dunque che Aurelio Vittore condiviva questa periodizzazione” (NERI 1992b, p. 714).

¹⁵⁵ SZIDAT 1990, 243-256; FUSCO 1992, p. 433-444; MAZZA 1993, p. 659-692; LEPPIN 1996, p. 40-59; BONAMENTE 2006, p. 755-760; SALAMITO 2012, p. 549-562; NIGRO 2013, p. 253.

¹⁵⁶ Vezi MATSON ODAHL 2006, p. 186-192, 314-316, cu trimiteri.

¹⁵⁷ EUTR., X, 6, 3.

¹⁵⁸ EUTR., X, 6, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 12-13; NERI 1992a, p. 129-130.

Helena¹⁵⁹ și, în sfârșit, a „nenumărați prieteni” (*numerosos amicos*)¹⁶⁰. Aceeași percepție negativă asupra fiilor succesori¹⁶¹.

Dar ca să ne limităm strict la aspectul religios, *nu există în breviaria nici un indiciu indubitabil care să facă din Constantinus un principe creștin*, ci doar dovezi indirecte, grevate de un mare grad de aproximație. Astfel, Aurelius Victor scrie că principele s-a preocupat și de „orânduirea problemelor religioase” (*formandisque religionibus*)¹⁶². Exprimarea e nebuloasă; ea poate sugera o politică religioasă globală, indistinctă, care a vizat, deopotrivă, atât creștinismul, cât și păgânismul; preambulul așa-zisului edict de la Mediolanum din 313 reflectă întocmai acest fapt: împreună cu Licinius, Constantinus se angaja să reglementeze chestiunile privitoare la respectul față de Divinitate (*diuinitatis reuerentia*) pe baza principiului juridic *libera potestas sequendi religionem*¹⁶³. Nimic surprinzător: cum a arătat recent Stéphanie Benoist, asemenea predecesorilor săi, împăratul, chiar convertit, continua să cumuleze, în virtutea a ceea ce juriștii romani numeau *conditor legum* și *auctoritas principis*, „puterea normativă” și „responsabilitatea sacerdotală” de *pontifex maximus*, gestionând riturile, sacrificiile, jocurile, calendarul, dreptul sacru, confreriile sacerdotale, consacrarea spațiilor religioase, *simulacra*¹⁶⁴. Prin urmare, revenind la formula lui Aurelius Victor (*formare religiones*), ne putem gândi la măsuri ce priveau creștinismul – de exemplu, soluționarea statutului acestuia, reglementarea atribuțiilor clerului și a îndatoririlor culturale ale consilierilor municipali creștini, fapt confirmat de legislația constantiniană, sau, cum au propus unii exegeți, convocarea conciliului de la Nicaea și intervențiile în disputele doctrinare și ecleziastice din interiorul creștinismului, despre care izvoarele creștine relatează pe larg¹⁶⁵. Dar, în egală măsură, putem avea în vedere inițiativele legislative luate după 312, când a devenit conducătorul absolut al Occidentului, prin care, așa cum au arătat unii specialiști, fără a le persecuta¹⁶⁶ (în ciuda lamentațiilor polemice ale lui Iulianus¹⁶⁷,

¹⁵⁹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 12; NERI 1992a, p. 169-170.

¹⁶⁰ EUTR., X, 6, 3; NERI 1992a, p. 84-87.

¹⁶¹ Uciderea lui Dalmatius (EUTR., X, 9, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 18), conflictul dintre Constantinus II și Constans (EUTR., X, 9, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 21), caracterul viciat al lui Constans (EUTR., X, 9, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 24), aparatul de stat corupt (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 24). Vezi și NERRI 1992a, p. 129-132.

¹⁶² AUR. VICT., *Caes.*, 41, 12.

¹⁶³ LACT., *Mort.*, XLVIII, 2; vezi și EUS., *HE*, X, 5, 4; MORENO RESANO 2009, p. 203.

¹⁶⁴ BENOIST 2008, p. 33-51, în special p. 38-43. Vezi și STEPPER 2003, p. 194-197; GIRARDET 2010, p. 98-106; BONAMENTE 2010b, p. 62.

¹⁶⁵ Pentru acestea, vezi LANÇON 2003, p. 83-92; DELMAIRE 2005, p. 37-38 (*Tableau général des lois religieuses*), p. 56-79, 80; ZUGRAVU 2006, 475, n. 839; MATSON ODAHL 2006, *passim*; MORENO RESANO 2009, p. 202-203; VEYNE 2010, *passim*, în special p. 23-33, 97-106; GIRARDET 2010, *passim*.

¹⁶⁶ S-a recunoscut faptul că împăratul Constantinus nu a dat nicio lege de persecuție a cultelor păgâne, ci s-a mărginit să le disprețuiască – vezi OROS., VII, 28, 28: *edicto siquidem statuit citra ulla hominum caedem paganorum templa claudi*; LANÇON 2003, p. 94-97; GIRARDET 2006, p. 124; VEYNE 2010, p. 24-31 (în special p. 26), 116-121; BONAMENTE 2010b, p. 63-64.

¹⁶⁷ IULIAN., *Contra Heracl. Cyn.*, 7, 228 B-C; BONAMENTE 2010b, p. 63-67.

Libanios¹⁶⁸ sau Eunapios¹⁶⁹ și a exagerărilor scriitorilor bisericești¹⁷⁰), urmărea să supună unui control administrativ mai riguros cultele tradiționale (*cultus deorum*)¹⁷¹: în 313, a interzis condamnărilor pentru *maleficium* să facă apel¹⁷², un an mai târziu stipulând folosirea torturii împotriva lor¹⁷³; în 318, a reglementat cazurile de dispensă de la flaminatul provincial¹⁷⁴; în 319, a prohibit haruspicina privată și nocturnă, autorizând-o însă pe cea publică (*ad aras publicas adque delubra*) și diurnă (*luce*)¹⁷⁵; în 320/321, a interzis sacrificiile domestice și a stabilit obligația ca interpretările de *prodigia* făcute de *haruspices* să fie comunicate în scris¹⁷⁶; în 321, a hotărât interzicerea și pedepsirea practicilor magice¹⁷⁷; în același an a instituit *dies Solis* ca *dies festus* – așadar, ca o zi demnă de respect religios (*uenerabilis dies*), ceea ce îi permitea să revizuiască cutumele romane (*consuetudines*) care regularizau calendarul religios oficial roman¹⁷⁸; în 323, a emis o normă ce prevedea că singura autoritate competentă să introducă sărbători legale (*feriae*) era împăratul¹⁷⁹; la o dată neprecizată, a decis că bunurile templelor nu pot fi solicitate de persoane private¹⁸⁰ ș.a. La toate acestea s-ar referi, după unii

¹⁶⁸ LIB., *Or.* XXX, 6; CIVILETTI 2007, p. 351 (n. 142).

¹⁶⁹ EUNAP., *VS*, VI, 1-2; CIVILETTI 2007, p. 351-352 (n. 142), 357 (n. 150).

¹⁷⁰ BALDINI 1984, p. 105-105, n. 35 (trimiteri la texte).

¹⁷¹ DELMAIRE 2005, p. 37-38, 79-94; MORENO RESANO 2009, p. 187-206; VEYNE 2010, p. 24-33, 112-121.

¹⁷² *CTh*, XI, 36, 1; DELMAIRE 2005, p. 37.

¹⁷³ *CTh*, IX, 40, 1; DELMAIRE 2005, p. 37.

¹⁷⁴ *CTh*, VI, 22, 1; DELMAIRE 2005, p. 37.

¹⁷⁵ *CTh*, IX, 16, 1 = *CJ*, IX, 18, 3; *CTh*, IX, 16, 2; FIRMICUS MATERNUS, *De errore*, 2, 30, 4; vezi și *EUS.*, *VC*, IV, 25, 1; BRIQUEL 1997, p. 161-165; DELMAIRE 2005, p. 37, 81, 84; MORENO RESANO 2009, p. 204, 206.

¹⁷⁶ *CTh*, XVI, 10, 1, 1-2; vezi și *Eus.*, *VC*, IV, 25, 1; DELMAIRE 2005, p. 37, 81, 84; MORENO RESANO 2009, p. 204, 206; VEYNE 2010, p. 118.

¹⁷⁷ *CTh*, IX, 16, 3; DELMAIRE 2005, p. 37.

¹⁷⁸ Am urmat aici demonstrația lui MORENO RESANO 2009, p. 30, 187-206. Alți istorici o consideră o măsură procreștină sau cel puțin „vicleană” (LANÇON 2003, p. 82; DELMAIRE 2005, p. 37, 67; MATSON ODAHL 2006, p. 160; VEYNE 2010, p. 30 [de unde provine termenul dintre ghilimele], 114-116). Textul propriu-zis al constituției nu s-a păstrat, dar, așa cum a arătat Klaus Martin Girardet, două legi din 321 demonstau faptul că împăratul stabilizea *dies Solis* în conexiune cu legile despre clerici și construirea de biserici din 312/3 (*CTh*, II, 8, 1; *CJ*, III, 12, 2 (3)). De aceea, apreciază că *dies Solis* nu poate fi considerată păgână sau sincretică, ci ca un prim pas spre creștinarea Imperiului, așa cum o demonstrează cinstirea ei în cadrul armatei încă din 312/3 (*EUS.*, *VC*, IV, 18, 1). Ea s-a impus mai întâi în Orient. Numele de *dies dominicus*, *dominica* apare în texte ale administrației păgâne începând din 324, așa cum o arată papyri egipteni, impunându-se în întregul Imperiu după victoria asupra lui Licinius (GIRARDET 2007, p. 279-310; GIRARDET 2008, p. 341-370 (*non uidi, apud* INGLEBERT 2010, p. 579); vezi și DI BERARDINO 2001, p. 98-99; MORENO RESANO 2009, p. 191). Oficial, abia într-o lege din 3 noiembrie 386 se vorbește de *dies solis* pentru a indica duminica și, pentru prima dată, se explicita caracterul creștin: *solis die, quem dominicum rite dixere maiores* (*CTh*, II, 8, 18; VIII, 8, 3; DI BERARDINO 2001, p. 103; DELMAIRE 2005, p. 43; MORENO RESANO 2009, p. 191-192). Nu e mai puțin adevărat că Eusebius de *Caesarea* desemna *dies Solis* ca „zi închinată Domnului”, „zi a Mântuitorului” (*EUS.*, *De laud. Const.*, 9, 10; *VC*, IV, 18, 1-3; 23; MORENO RESANO 2009, p. 192).

¹⁷⁹ *CJ*, III, 12, 3 (4); MORENO RESANO 2009, p. 204, 206.

¹⁸⁰ Lege nepăstrată, menționată în *CTh*, X, 10, 24 (6 nov. 405); DELMAIRE 2005, p. 89.

cercetători, formula eusebiană ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός¹⁸¹, considerată echivalenta expresiei latine *episcopus paganorum*, care exprimă politica religioasă echilibrată a suveranului¹⁸².

Însă, dacă analizăm contextul în care Aurelius Victor a inserat informația despre „orânduirea problemelor religioase”, observăm că, din punct de vedere temporal, aceasta apare după uciderea lui Crispus (în martie, mai sau iunie 326)¹⁸³, din punct de vedere spațial, se referă la evenimente desfășurate în ținuturile orientale ale Imperiului (rebeliunea lui Calocerus din insula Cyprus dintre anii 334-335¹⁸⁴; fondarea Constantinopolului în 330¹⁸⁵; conflictele cu goții și sarmații din 332 și 334¹⁸⁶; desemnarea ca *Caesar* a celui mai mic dintre fii – Constans, care s-a petrecut în 333 la Constantinopolis¹⁸⁷) – în sfârșit, se integrează unui cadru reformator („reorganizarea armatei”)¹⁸⁸. Valerio Neri s-a întrebat dacă, în ciuda caracterului său foarte sintetic, expunerea lui Aurelius Victor n-ar putea avea aceeași finalitate polemică precum pasajul din cartea a II-a din *Historia nea* a lui Zosimos, inspirată din *Istoria* lui Eunapios, unde, într-o manieră mai elaborată, istoricul grec inserează inovațiile constantiniene în plan religios, inclusiv *conversio*, întemeierea Constantinopolului și reformele militare tot după uciderea lui Crispus și după ultima vizită la Roma, desfășurată, de asemenea, în 326, cu prilejul sărbătorii *uicennalia*, care însă nu a fost însoțită de săvârșirea riturilor tradiționale; ea a accentuat adversitatea aristocrației păgâne față de împărat, generând în plan literar vestita legendă a trecerii la noua religie a suveranului ca gest expiatoriu pentru tragedia din familia imperială (uciderea lui Crispus și a Fausti) și pe care istoricul bisericesc Sozomenos se străduia din răspuțeri s-o respingă¹⁸⁹. Studiosul italian recunoaște că, spre deosebire de Zosimos, Aurelius Victor nu realizează nici o congruență între planul causal și cel temporal al inovațiilor constantiniene, dar nu excludea posibilitatea ca breviatorul să fi colportat, asemenea izvorului lui Eunapios-Zosimos, o tradiție anticonstantiniană difuzată clandestin „in età costanziana, ma nato forse già in età costantiniana”¹⁹⁰.

¹⁸¹ Eus., VC, IV, 24.

¹⁸² DE DECKER, DUPUIS-MASAY 1980, p. 118-156; ZECCHINI 2012, p. 145-152.

¹⁸³ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 11. Vezi ZUGRAVU 2006, p. 474, n. 836, cu izvoare și bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 517-518, n. 645, cu izvoare și bibliografie; BARNES 2011, p. 144-150 – *non uidi, apud* PUECH 2011, p. 330.

¹⁸⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 11-12; ZUGRAVU 2006, p. 474, n. 837, cu izvoare și bibliografie.

¹⁸⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 12; DAGRON 1974, p. 29-47; ARCE 2000a, p. 41-42; ZUGRAVU 2006, p. 474-475, nota 838, cu izvoare și bibliografie. Vezi și *infra*.

¹⁸⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 13; ZUGRAVU 2006, p. 475-476, n. 841, cu izvoare și bibliografie.

¹⁸⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 13; ZUGRAVU 2006, p. 476, n. 842, cu izvoare și bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 520-521, n. 652, cu izvoare și bibliografie.

¹⁸⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 12.

¹⁸⁹ ZOS., II, 29, 1-5; SOZOM., HE, I, 5, 1-5; PASCHOUD 1975b, p. 24-62, 125-128; PASCHOUD 1995, p. 17-28 [= PASCHOUD 2006, p. 339-351]; PASCHOUD 1996, p. 153-154; PASCHOUD 2006, p. 263-264; NERI 1992a, p. 15-24; NERI 1992b, p. 722-725; MARASCO 1994, p. 340-354; POHLSANDER 1996, p. 76-77, 85; AMERISE 2005; MATSON ODAHL 2006, p. 191.

¹⁹⁰ NERI 1992a, p. 18-24, cu citatul de la p. 23; NERI 1992b, p. 726-727, cu citatul de la

Este drept că Aurelius Victor a avut – fapt demonstrat de același studios – o atitudine oscilantă față de Constantinus¹⁹¹, dar credem că, din pasajul respectiv, e dificil de extras vreo notă injurioasă la adresa suveranului; dimpotrivă, breviatorul laudă inițiativele acestuia – *condenda urbe formandisque religionibus ingentem animum auocauit, simul nouando militiae ordine* („și-a înturnat marele său spirit prin întemeierea unui oraș și prin orânduirea problemelor religioase, precum și prin organizarea armatei”)¹⁹².

O posibilă sugestie despre creștinismul lui Constantinus ar putea proveni din mențiunile lui Eutropius și Aurelius Victor privitoare la legislația împăratului. Cel dintâi scria că suveranul „a dat multe legi – unele bune și drepte (*quasdam ex bono et aequo*), foarte multe altele fără nici un rost (*plerasque superfluas*) – în sfârșit, altele excesiv de severe (*nonnullas seueras*)”¹⁹³. Dintre legile „bune și drepte”, două sunt amintite de Aurelius Victor – renunțarea la „cumplita pedeapsă” *supplicium patibulorum* și la *cruribus suffringendis* (frângerea picioarelor)¹⁹⁴. Prima dintre ele, abolirea supliciului crucii, a fost emisă, cum ne informează istoricul ecleziastic Sozomenos, în virtutea venerației pe care suveranul o avea pentru „sfânta Cruce”¹⁹⁵; prin urmare, ea poate fi socotită printre acele măsuri legislative datorate influenței creștinismului¹⁹⁶. Cât privește legile „excesiv de severe”, Eutropius ar fi putut avea în vedere, printre altele, două constituții din 319, care condamnau la ardere de viu pe haruspicii ce-și exercitau serviciile la altarele private și pe timpul nopții și la confiscarea averii și deportarea într-o insulă a celui care făcea apel la ei¹⁹⁷.

Un indiciu despre creștinismul lui Constantinus, dar care trebuie acceptat cu mare precauție, provine de la Pseudo-Aurelius Victor, care vehiculează, însă, o informație preluată dintr-o sursă de secol IV, posibil creștină¹⁹⁸. Acesta îl lauda pe suveran pentru că citea, scria și medita (*legere ipse, scribere, meditari*)¹⁹⁹. Ne-am putea întreba dacă nu se întrevede aici o aluzie la un aspect al personalității lui Constantinus evidențiat de Eusebius, anume interesul pentru cercetarea Scripturii

p. 727; F. Paschoud plasa nașterea acestei tradiții în mediul grecesc – PASCHOUD 1975b, p. 34-35.

¹⁹¹ *Vezi supra*.

¹⁹² AUR. VICT., *Caes.*, 41, 12.

¹⁹³ EUTR., X, 8, 1; *vezi și* AUR. VICT., *Caes.*, 41, 17; 41, 20; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 14; NERI 1992a, p. 116-119; ZUGRAVU 2006, p. 478 (n. 852), 479 (n. 858); ZUGRAVU 2012a, p. 519, n. 650.

¹⁹⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 4; ZUGRAVU 2006, p. 470, n. 827, cu alte izvoare și bibliografie.

¹⁹⁵ SOZOM., *HE*, I, 8, 13.

¹⁹⁶ În general, se acceptă că există zece legi constantiniene care relevă influența creștinismului; recent, Barnes a adăugat o constituție din 331 care stipula motivele ce puteau conduce la divorțul unilateral (*CTh*, III, 16, 1) – LANÇON 2003, p. 81-82; DELMAIRE 2005, p. 37, 67, 197 (n. 4); VEYNE 2010, p. 29; BARNES 2011, p. 131-140 – *non uidi*, *apud* PUECH 2011, p. 324, 330, care se îndoiește de viabilitatea opiniei lui Barnes.

¹⁹⁷ *Vezi supra*.

¹⁹⁸ Exegeții au remarcat mai multe similitudini cu scriitorul bisericesc Lactantius – *vezi* ZUGRAVU, 2012a, P. 56-57, 66-67, cu bibliografie.

¹⁹⁹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 14; VAN DAM 2008, p. 19-21; ZUGRAVU 2012a, p. 519-520, n. 651.

și plăcerea de a predica²⁰⁰; despre ele dau mărturie puține fragmente autentice (de exemplu, *Oratio ad sanctorum coetum*²⁰¹), epistolele și edictele conservate în scrierile istoricilor bisericești și preambulul unor acte juridice²⁰²; ipoteza nu e deloc satisfăcătoare.

Dar, dacă trimiterile la creștinism sunt atât de puține și insuficient de sigure, *breviariile conțin mai multe pasaje care atestă critica voalată a lui Constantin și a urmașilor lui pentru neglijarea religiei tradiționale*. Am punctat deja câteva aspecte mai sus; iată altele. Astfel, chiar sintagma *formare religiones* amintită mai sus aduce o nuanță de reproș din partea lui Aurelius Victor, mai ales dacă o punem în relație cu cea care caracteriza politica religioasă a lui Diocletianus – *ueterrimae religiones castissime curatae*²⁰³. Un alt istoric păgân, Ammianus Marcellinus, îl acuza pe Constantin că a răsturnat legile antice și vechile moravuri (*nouator turbatorque priscaurum legum et moris antiquitus recepti*)²⁰⁴. Căci, în general, în problemele de natură religioasă, împărații erau considerați depozitari ai patrimoniului tradițional. Nu întâmplător, în epigrafe, ei sunt gratulați cu aprecieri precum *conseruator caerimoniarum publicarum et restitutor aedium sacrarum* (Vespasianus)²⁰⁵, *conseruator sacrorum* (Traianus)²⁰⁶, *restitutor sacrorum* (Traianus Decius)²⁰⁷, *templorum [re]staurator* (Iulianus)²⁰⁸. În context, aprecierea lui Aurelius Victor la adresa lui Augustus pentru „uimitoarea pasiune” a acestuia pentru „problemele religioase” (*religionibus*)²⁰⁹ trebuie înțeleasă ca o critică voalată a lui Constans (333-350) pentru dezinteresul față de cultele ancestrale²¹⁰. În același sens, expresia *inueterati custos*, cum am văzut că-l caracterizează Pseudo-Aurelius Victor pe Traianus, trebuie interpretată, după opinia noastră, ca o subtilă dezaprobare a politicii religioase a lui Theodosius I, în ciuda faptului că, pentru anonim, suveranul respectiv este, din alte puncte de vedere, un *imperator bonus*²¹¹; un argument suplimentar ar fi simptomatice tăcere despre dimensiunea „creștină” a victoriei acestuia de la *Frigidus* (5-6 septembrie 394)²¹².

Un ton critic, de certă inspirație tradiționalistă, se desprinde și din

²⁰⁰ EUS., *De laud. Const.*, 9, 11; VC, IV, 17; 22, 1; 29, 1-5; 55, 1-3; MATSON ODAHL 2006, *passim*; VEYNE 2010, p. 69-76.

²⁰¹ PIZZANI 1993, p. 791-822; GIRARDET 2010, p. 108-123; BARNES 2011, p. 113-120 – *non uidi*, *apud* PUECH 2011, p. 323.

²⁰² VEYNE 2010, p. 69.

²⁰³ AUR. VICT., *Caes.*, 39, 45; Vezi și NERI 1992a, p. 63; NERI 1992b, p. 736.

²⁰⁴ AMM., XXI, 10, 8. Vezi și PHILOSTORG., *HE*, II, 4b (*Passio Artemii*, 34); NERI 1992a, p. 199-202.

²⁰⁵ HD004996; STEPPER 2003, p. 195.

²⁰⁶ RUFUS FEARS 1981, p. 80-85.

²⁰⁷ HD007089; MARELLI 1984, p. 52-56.

²⁰⁸ HD012412.

²⁰⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5.

²¹⁰ Vezi și *supra*; de asemenea, NERI 1992a, p. 63.

²¹¹ ZUGRAVU 2011, p. 417-426.

²¹² PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 7. Pentru dimensiunea religioasă creștină a victoriei, vezi OROS., VII, 35, 20-22; AUG., *Ciu.*, V, 26. Din bibliografie, vezi PERRELLI 1995, p. 257-265; SPRINGER 1996, p. 45-94; DUVAL 1996, p. 95-108; PASCHOUD 1997, p. 277-278 [= PASCHOUD 2006, p. 356-358, 364-366]; ZUGRAVU 2012a, p. 579-580, cu izvoare și bogată bibliografie.

pomenirea fecventă în *breuiaria*, dintre toate edificiile sacre ale vechii Rome, a Capitoliului²¹³, devenit, de la ridicarea sa de către Tarquinius Superbus²¹⁴, centrul religios suprem al puterii suverane și al legitimării imperiale²¹⁵; în jurul lui s-au petrecut numeroase acte religioase și politice semnificative, pe care epitomatorii nu ezită să le amintească, chiar dacă unele sunt dezavuate: depunerea darurilor regilor Asiei după înfrângerea lui Perseu²¹⁶, ceremonia triumfului sub Claudius I, incendierea de către vitellieni²¹⁷, miracolul ce prevestea domnia lui Traianus²¹⁸, refacerea de către Vespasianus și/sau Domitianus²¹⁹, pretențiile celui din urmă de a i se așeza aici doar statui de aur și argint²²⁰, hotărârea Senatului de a-l onora pe Claudius II cu o *statua aurea in Capitolio*²²¹, *prope ipsum Iouis simulacrum* („chiar lângă statuia lui Iupiter”)²²². Prin urmare, Capitoliul, pe care, așa cum sugerează unele surse, încă de la *adventus* din 29 octombrie 312, încălcând regula tradițională a ceremoniei triumfului, Constantinus – atunci, deja convertit – ar fi evitat să-l urce și, astfel, să cinstească cu sacrificiile cerute de tradiție pe cel care, conform unei gândiri religioase seculare, acorda victoria – Iupiter Optimus Maximus; așa a procedat și în 315, când a sărbătorit *decennalia*, și în 326, când a celebrat *uicennalia*, generând rumoare în rândurile aristocrației senatoriale și ale populației păgâne a Capitalei²²³. Totuși, întemeind Constantinopolul conform

²¹³ Pentru imaginea Capitoliului în sursele târzii, cf. GRIG 2009, p. 279-291.

²¹⁴ EUTR., I, 8, 1; BONAMENTE 1986, p. 156.

²¹⁵ VERG., *Aen.*, IX, 448-449.

²¹⁶ EUTR., IV, 8, 2.

²¹⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 8, 5; EUTR., VII, 18, 4; ZUGRAVU 2006, p. 264, n. 196,, cu izvoare și bibliografie.

²¹⁸ *Vezi supra*.

²¹⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 11, 4; EUTR., VII, 23, 5; ZUGRAVU 2006, p. 277, n. 254. *Vezi și infra*.

²²⁰ EUTR., VII, 23, 2; după SUET., *Dom.*, 13, 2; ADAMS 2005.

²²¹ EUTR., IX, 11, 2.

²²² PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 4.

²²³ **312:** *Pan.* IX [12], 19, 1-3; Eusebius nu amintește triumful (VC, I, 39-41, 2), dar el figurează pe arcul de triumf dedicat în 315; STRAUB 1955, p. 297-313; PASCHOUD 1975b, p. 49-50, 56-57, 57-59; PASCHOUD 1993, p. 737-748 [= PASCHOUD 2006, p. 273-283]; PASCHOUD 1995, p. 28 [= PASCHOUD 2006, p. 350]; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991, p. 50-51, 52, 62; POHLSANDER 1996, p. 85; MATSON ODAHL 1996, p. 110, 138, 287-288 (n. 20); CURRAN 2000, p. 72-75; DELMAIRE 2005, p. 80; GIRARDET 2006, p. 55-70; GIRARDET 2010, p. 76-88; VAN DAM 2008, p. 45-46; VAN DAM 2011, p. 131, 207; VEYNE 2010, p. 97; BONAMENTE 2012, p. 106-108; RIVES 2012, p. 160: „it impossible that Constantine’s public refusal to participate in animal sacrifice had already taken place in 312”. **315:** Eusebius scria că împăratul înălța rugăciuni de mulțumire lui Dumnezeu „ca o jertfă fără foc și fără fum” (VC, I, 48); ZOS., II, 29, 5; PASCHOUD 1971, p. 335-353; PASCHOUD 1975b, p. 56, 59-60, 62; PASCHOUD 1993, p. 737-748 [= PASCHOUD 2006, p. 273-283]; PASCHOUD 1995, p. 28 [= PASCHOUD 2006, 350]; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991, p. 52-53; POHLSANDER 1996, p. 50; STEPPER 2003, p. 195; LANÇON 2003, p. 26, 94; DELMAIRE 2005; MATSON ODAHL 2006, p. 139, 300 (n. 40); VAN DAM 2008, p. 30-31, 46-49; VEYNE 2010, p. 27; RIVES 2012, p. 160: „less plausible, although not impossible, that it took place in 315”. **326:** Eusebius nu amintește nici un gest legat de *Capitolium* (VC, III, 15, 1-2); LIB., *Or.* XIX, 19; ZOS., II, 29, 5; PASCHOUD 1975b, p. 56, 60-61, 62, 126-128; PASCHOUD 1993, p. 737-748 [= PASCHOUD 2006, p. 273-283]; PASCHOUD 1995, p. 28 [= PASCHOUD 2006, p. 350]; PASCHOUD 1996, p. 153-154; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991, p. 53; WIEMER 1994, p. 469-494; POHLSANDER

riturilor prescrise de dreptul pontifical roman²²⁴, Constantinus a fost nevoit să ridice în noua fundație un *Capitolium*²²⁵.

Rămânând în același perimetru al construcțiilor sacre din Roma, ne întrebăm dacă menționarea expresă de către Aurelius Victor a templului Păcii (*aedes Pacis*) ridicat de Vespasianus²²⁶, întemeietorul primei dinastii flaviene, nu s-ar putea înscrie în aceeași notă anticonstantiniană, anticreștină și, eventual, anticonstantinopolitană, știut fiind că împăratul a dedicat o bazilică creștină abstracțiunii *Eirene* (Pacea) în Constantinopolis²²⁷. Oricum, evocarea de către Eutropius și Festus a gestului pios al lui Pompeius de a recunoaște sacralitatea pădurii de la Daphne (*Daphnensis lucus, nemus*) și de a o înzestra cu ogoare²²⁸, amintirea de către Eutropius a vastei politici edilitare religioase a lui Domitianus (*Romae quoque multa opera fecit, in his Capitolium et Forum Transitorium*²²⁹, *Diurorum porticus, Isium ac Serapium*)²³⁰ și semnalarea de către Aurelius Victor și Eutropius a înălțării unui „impunător templu” al lui Sol (*fanum Solis magnificum*) sub Aurelianus²³¹ pot fi aluzii la vitalitatea unor culte și temple tradiționale din *Vrbs* în condițiile ascensiunii creștinismului²³², la tradiționalismul de factură solară al lui Iulianus, opus „revoluției” religioase constantiniene²³³, și la episodul atât de vestit al încercării din 362 a Apostatului de a revitaliza oracolul lui Apollo Pythios de la Daphne prin exhumarea și relocarea relicvelor sfântului Babylas²³⁴.

1996, p. 50; MORENO RESANO 2006, p. 346-347; VAN DAM 2008, p. 49-50, 136; RIVES 2012, p. 160: „Zosimus’ date of 326 seems much more likely”.

²²⁴ LA ROCCA 1992, DAGRON 2000, p. 231; DEL PONTE 2003, p. 141-152 („*Altera Roma*”. *I riti di fondazione di Costantinopoli secondo il diritto sacro romano*). Opinia nu e împărtășită de BARNES 2011, p. 127 – *non uidi, apud* PUECH 2011, p. 329, care critică punctul de vedere al lui Barnes.

²²⁵ LA ROCCA 1992, p. 561, 569-572, 574, 576-578, 581-582, fig. 5; MARGUTTI 2012, p. 521. După Ion Barnea, Constantinus nu a ridicat un templu al lui Iupiter Capitolinus în noua fundație – cf. BARNEA, ILIESCU 1982, p. 53. De asemenea, Pierre Maraval scria că, după luarea în stăpânire a Orientului în 324, unul dintre primele temple demolate a fost Capitolium de la Ierusalim – MARAVAL 2004, p. 54, n. 1.

²²⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 9, 7; informație preluată de PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 8.

²²⁷ SOCR., *HE*, I, 16, 2; DAGRON 1974, p. 392-393; BARNEA, ILIESCU 1982, p. 53; SABBAH 1983, p. 236, nota 2; POHLSANDER 1996, p. 92; LANÇON 2003, p. 108; MARAVAL 2004, p. 174, n. 1; MATSON ODAHL 1996, p. 212, 213-214.

²²⁸ EUTR., VI, 14, 2; FEST., 16, 3.

²²⁹ Acesta se mai numea și *Palladium*, după numele templului zeiței Minerva ridicat aici; față de Minerva, Domitianus a avut o devoțiune specială – vezi ZUGRAVU 2006, p. 277, n. 254, cu izvoare și bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 299-310, cu izvoare și bibliografie.

²³⁰ EUTR., VII, 23, 5.

²³¹ AUR. VICT., *Caes.*, 35, 7; EUTR., IX, 15, 1. Vezi și *infra*, AUR. VICT., *Caes.*, 42, 7.

²³² LANÇON 2000, P. 21, 87-97 (pentru cultul lui Isis în special, 89-90).

²³³ După o sugestie a lui BONAMENTE 1986, p. 156, 157, 174, care mai adaugă ca argument teoforul *Heliogabalus* – cf. AUR. VIC., *Caes.*, 23, 1: *Marcus Antoninus... in solis sacerdotium, quem Heliogabalum Syri uocant ... hincque Heliogabalus dictus*; EUTR., VIII, 22: *hic /scil. Marcus Aurelius Antoninus – n.n./ Antonini Caracallae filius putabatur, sacerdos autem Heliogabali templi erat*; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXIII, 2: *Solis sacerdos, quem Phoenices, unde erat, Heliogabalum nominabant, a quo iste Heliogabalus dictus est*.

²³⁴ IULIAN., *Misopogon*, 33-36; AMM., XXII, 12, 8; 13, 1-3; RUF., *HE*, I, 36; IOHANN. CHRYS., *Or. Babylas*; PHILOSTORG., *HE*, VII, 8-8a; SOCR., *HE*, III, 18; SOZOM., *HE*, V, 19-20; THEOD., *HE*, III, 10-11.

Evocarea celebrărilor și a riturilor tradiționale poate fi circumscrisă aceleiași atitudini de ostilitate disimulată a breviatorilor față de Constantinizii creștinați. Astfel, cum am amintit deja, Aurelius Victor se referă cu tristețe la absența oricărei ceremonii prilejuite de împlinirea în anul 348, așadar sub principele creștin Constans, a 1100 ani de la *natalis Urbis*; nu uită însă să amintească de celebrarea jocurilor seculare sub Claudius²³⁵, Antoninus Pius²³⁶ și Philippus Arabs²³⁷; inspirat dintr-o sursă intermediară ce-l colportă pe Suetonius²³⁸, Pseudo-Aurelius Victor îl adaugă în listă și pe Domitianus²³⁹. Or, se știe că, în 314 (după unii istorici, în 313), Constantinus nu a mai organizat *ludi saeculares*, fapt care a trecut în ochii istoricului păgân Zosimos (după Eunapios) drept cauza principală a dezagregării Imperiului roman²⁴⁰. Aceeași nemulțumire surdă și opoziție tacită a cercurilor conservatoare romane față de măsurile luate de Constantinus în 319 și 320/321, de Constans și Constantius II în 341 și 346 și de cel din urmă în 353, 356 și 357 împotriva formelor tradiționale de divinație (*haruspicina*, oniromanția, augurii etc.), a celebrării sacrificiilor și a riturilor antice²⁴¹ s-ar putea deduce din informațiile lui Aurelius Victor despre soluțiile oferite de *haruspices* la *praesagia* petrecute sub Gordianus I²⁴², Philippus Arabs sau Gallienus, despre excelența de care dădea dovadă Gordianus I în *haruspicina*²⁴³, despre *prodigia* celeste negative petrecute sub Constantinus, despre riturile săvârșite conform legilor pontificale, despre consultarea cărților sibiline (*libri fatales*) sub Claudius II Gothicus (informație reluată de Pseudo-Aurelius Victor)²⁴⁴ – toate provenind, foarte probabil, din *acta* ale confreriilor religioase tradiționale încă active în secolul al IV-lea, în special cea a *haruspicio*²⁴⁵ – „dernier rempart du paganisme romain”, cum numea Dominique Briquel religia acestora²⁴⁶.

Tot anticonstantiniene și anticreștine pot fi judecate aprecierea pozitivă a

²³⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 4, 14; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 242, n. 120, cu alte izvoare și bibliografie.

²³⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 15, 4; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 310, n. 345, cu alte izvoare și bibliografie.

²³⁷ Vezi *supra*. De asemenea, EUTR., IX, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXVIII, 3; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2012a, p. 420, n. 462.

²³⁸ SUET., *Dom.*, 4, 3.

²³⁹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 14; ZUGRAVU 2012, p. 314-315, n. 249.

²⁴⁰ ZOS., II, 2, 7; PASCHOUD 1975b, p. 11, 125, 128; PASCHOUD 1996, p. 153; PASCHOUD 2006, p. 121, 262, 414; BIRD 1984, p. 62; LANÇON 2003, p. 94; GIRARDET 2006, p. 55-70; VAN DAM 2011, p. 36; VEYNE 2010, p. 29-30.

²⁴¹ 319 și 320/1: *CTh*, IX, 16, 1 = *CJ*, IX, 18, 3; *CTh*, IX, 16, 2; XVI, 10, 1. 341: *CTh*, XVI, 10, 2; VAN DAM 2008, p. 31-32; VEYNE 2010, p. 119, cu bibliografie la nota 39. 346: *CTh*, XVI, 10, 4 = *CJ*, I, 11, 1. 353: *CTh*, XVI, 10, 5. 356: *CTh*, XVI, 10, 6. 357: *CTh*, IX, 16, 4; 16, 6. Vezi și EUS., *VC*, IV, 25, 1; FIRMICUS MATERNUS, *De errore*, 2, 30, 4; LIB., *Or.* LXII, 8; AMM., XIX, 12, 12; RUF., II, 19; THEOD., *HE*, I, 2, 2; MORENO RESANO 2006, p. 347, 350-352; BONAMENTE 2010b, p. 69-74; LIZZI TESTA 2009, p. 270; LIZZI TESTA 2010, p. 282, 283.

²⁴² AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3-4.

²⁴³ AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3.

²⁴⁴ Petru toate, vezi *supra*.

²⁴⁵ NERI 1992a, p. 39-40; NERI 1992b, p. 709, 711, 729; LIZZI TESTA 2009, p. 251-278; LIZZI TESTA 2010, p. 284-285.

²⁴⁶ BRIQUEL 1997.

politicii religioase a lui Diocletianus, cum am amintit deja, și evocarea ideologiei primei tetrarhii de către Aurelius Victor²⁴⁷ – așadar, a suportului religios al puterii imperiale din epocă²⁴⁸, de care Constantinus s-a distanțat treptat, construindu-și o nouă teologie politică, purtând, în cele din urmă, amprenta creștinismului²⁴⁹. De asemenea, accentul pus de Eutropius pe ideea de *consecratio*²⁵⁰ – act religios și politic aflat în competența exclusivă a Senatului tradiționalist²⁵¹ –, menționarea expresă a apoteozării lui Iulianus²⁵², constantinidul care a renunțat la religia dinastiei din care făcea parte, și absența oricărei referințe la noua divinitate sub protecția căreia se pusese Constantinus denotă, neîndoielnic, atitudinea dezaprobatore a breviatorului și a cercurilor politico-culturale senatoriale pe care le reprezenta față de cursul diferit de cel bazat pe *traditio* imprimat de Constantinus vieții religioase a Imperiului²⁵³.

Anumite nuanțe prezente în potretul unor împărați persecutori ar putea fi valorizate în aceeași direcție. De exemplu, în total contrast cu imaginea de monștri ai răutății și viciului înfățișată de ideologii creștini ai lui Constantinus²⁵⁴, lui Galerius și Maximinus Daia Eutropius și Pseudo-Aurelius Victor le creionează un portret pozitiv²⁵⁵. De asemenea, moartea celui din urmă, considerată o adevărată pedeapsă divină pentru autorii ecleziastici²⁵⁶, este înfățișată ca un fenomen natural (*morte simplici periiit*) de către Pseudo-Aurelius Victor²⁵⁷.

În sfârșit, într-o perioadă când Roma fusese „marginalizată”²⁵⁸, este interesantă de remarcat rezerva breviatorilor față de orașul lui Constantinus; această atitudine este întâlnită și la alți scriitori de limbă latină – păgâni sau creștini – din Occident (Ammianus Marcellinus, autorul anonim al unei *Historia Augusta*, autorii „istoriilor” realizate sub pontificatul lui Damasus)²⁵⁹. Astfel, Aurelius Victor menționa doar că împăratul Constantinus a fondat un oraș (*condenda urbe*)²⁶⁰ și că rămășițele trupești i-au fost depuse în orașul ce-i purta

²⁴⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 39, 4; 39, 18; 39, 29; 39, 33; 39, 46; 39, 48; 40, 1; 40, 5; 40, 8; 40, 21.

²⁴⁸ KUHOFF 2001, p. 357-358; VAN DAM 2008, p. 228-251.

²⁴⁹ SAYLOR RODGERS 1980, p. 259-278; DILLAIO, ZEUGE, ZOTOV 1988, p. 333-360; CORSARO 1989, p. 333-349; BLECKMANN 1992, p. 151-170; BRUUN 1992, p. 219-230; GROSS-ALBENHAUSEN 1996, p. 171-185; R.-ALFÖLDI 2001, p. 52-59; WALLRAFF 2001; TANTILLO 2003, p. 985-1048; LANÇON 2003, p. 48-49, 89-91; MORENO RESANO 2006, p. 200-202; MATSON ODAHL 2006, p. 120-121, 138, 156; PEREIRA DA SILVA 2009, p. 57-67; GIRARDET 2010, p. 26-62; HOSTEIN 2012, p. 281-308; BARDILL 2012. Contra unei asemenea interpretări VEYNE 2010, p. 70, 109-111. Vezi și *infra*.

²⁵⁰ Despre *consecrationes* ale diferiților împărați, vezi *infra*.

²⁵¹ ARCE 1988, p. 125-157.

²⁵² EUTR., X, 16, 2.

²⁵³ BONAMENTE 1986, p. 150-159, 174, 175.

²⁵⁴ Galerius: LACT., *Mort.*, IX, 2-3; XVI, 1; XXII; EUS., *HE*, VIII, 16, 4; *Anon. Val.*, IV, 11. Maximinus Daia: LACT., *Mort.*, XVIII, 13-14; XXXVII-XXXIX; EUS., *HE*, VIII, 14, 7-18; ZUGRAVU 2012a, 508 (nota 613), 509 (nota 620).

²⁵⁵ EUTR., X, 2, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XL, 15; 18; NERI 1992a, p. 135; ZUGRAVU 2012a, p. 64, 507-509 (notele 613 și 620), cu alte izvoare și bibliografie.

²⁵⁶ LACT., *Mort.*, XLIX; EUS., *HE*, IX, 10; VC, I, 58-59.

²⁵⁷ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XL, 8. Vezi și AUR. VICT., *Caes.*, 41, 1: *apud Tarsus periiit*.

²⁵⁸ VAN DAM 2008, p. 39.

²⁵⁹ Pentru toate acestea, vezi ZUGRAVU 2012b, p. 261-262, cu trimiteri.

²⁶⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 12; BIRD 1984, p. 64.

numele (*funus relatum in urbem sui nominis*)²⁶¹. Numai Eutropius și Festus pun în relație noua fundație cu Roma. Primul scria că împăratul „a fost cel dintâi care a încercat să înalțe un oraș numit cu numele său la o atât de mare strălucire, încât orașul acesta să rivalizeze cu Roma” (*primum urbem nominis sui ad tantum fastigium euehere molitus est, ut Romae aemulam faceret*)²⁶²; cum a demonstrat Valerio Neri, informație nu e deloc un semn de apreciere pentru întemeietor: termenul *aemula*, folosit cândva pentru o altă mare rivală a Romei – Carthago –, are o conotație negativă, întrucât indică ideea de rivalitate, de alteritate față de *Vrbs* – așadar, de noutate, de depreciere a unui trecut glorios²⁶³. La rândul său, Festus evidențiază în mod explicit întâietatea orașului de pe malurile Tibrului: Constantinopolis din provincia Europa – scrie el – este „a doua cetate a lumii romane” (... *Europa, in qua nunc secundae arces Romani orbis sunt constitutae: Constantinopolis*)²⁶⁴ – exprimare ce-o amintește pe cea a lui Ausonius din Burdigala: *prima urbs inter diuum domus, aurea Roma*²⁶⁵, Constantinopolis fiind doar *Thressaeque Propontidis urbem*²⁶⁶, ce-și bazează prestigiul pe *fortuna recens*²⁶⁷; prin urmare, și informația lui are „un sottofondo polemico”²⁶⁸. Aceste atitudini nu trebuie să surprindă: Roma încă semnifica Imperiul însuși, căci, așa cum scriau Aurelius Victor și Eutropius pe urmele lui Cicero, Dionysos din Halikarnas, Titus Livius sau Plutarch, Imperiul roman își avea începuturile a *Romulo*²⁶⁹ - regele întemeietor dispărut miraculos, *ad deos transisse creditus est et consecratus*²⁷⁰. Într-o altă scriere din epocă, *Itinerarium Alexandri*, autorul anonim îl lauda pe Constantius al II-lea, angajat în campania antipersană (*Persicam expeditionem*)²⁷¹, pentru că lupta pentru mântuirea Romei (*saluti uero Romanae tu militans*)²⁷².

Pe de altă parte, *nimic* din exagerările autorilor eclesiastici privitoare la întemeierea orașului Constantinopolis și la politica edilitară procreștină întreprinsă de Constantinus nu se întâlnește la brevii²⁷³. Dimpotrivă, sunt

²⁶¹ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 17. La începutul secolului al V-lea, când a redactat *Epitome* și rolul de capitală a Constantinopolului intrase deja în conștiința publică (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIV, 4), Pseudo-Aurelius Victor îl menționează ca loc de îngropăciune atât al lui Constantinus (*Epit. Caes.*, XLI, 17: *Corpus sepultum in Byzantio, Constantinopoli dicta.*), cât și al lui Theodosius (*Epit. Caes.*, XLVIII, 20: *Corpus eius eodem anno Constantinopolim translatum atque sepultum est.*).

²⁶² EUTR., X, 8, 1; BIRD 1984, p. 64, 148; NERI 1992a, p. 102. Vezi și EUTR., VI, 6, 3: *Byzantium, quae nunc Constantinopolis est.*

²⁶³ NERI 1992a, p. 102-103, 120, 136.

²⁶⁴ FEST., 9, 4.

²⁶⁵ AUS., *Ordo urbium nobilium*, 1, 1; ZUGRAVU 2012b, p. 262 cu n. 83.

²⁶⁶ AUS., *Commemoratio Professorum Burdigalensium*, 17, 13-14.

²⁶⁷ AUS., *Ordo urbium nobilium*, 2-3, 5.

²⁶⁸ NERI 1992a, p. 152-153, citatul de la p. 153.

²⁶⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 24, 8; EUTR., I, 1, 1: *Romanum imperium... a Romulo exordium habet*; SCHEITHAUER 2000, p. 495-513; VAN DAM 2008, 79.

²⁷⁰ EUTR., I, 2, 2.

²⁷¹ *Itin. Alex.*, 1, 1.

²⁷² *Itin. Alex.*, 15.

²⁷³ EUS., VC, III, 48, 1; IV, 36; 57-60, 3; *De laud. Const.*, 9, 14; OROS., VII, 28, 27; PHILOSTORG., *HE*, II, 9; SOCR., *HE*, I, 16, 2; SOZOM., *HE*, II, 3, 1; 3, 5-13; SABBAAH 1983, p. 236-237 (n. 2), 241 (n. 3); FUSCO 1992, p. 441-443; KLEIN 1999, p. 205-233; ARCE 2000a, p. 42, cu trimiteri; LANÇON 2003, p. 108-109; MARAVAL 2004, p. 174, n. 1; MATSON

descrise, uneori detaliat, monumentele ridiccate sau restaurate la Roma sau în alte orașe din Imperiu (Carthago, Nicomedia, Mediolanum, Cirta) de diferiți suverani (Augustus²⁷⁴, Claudius I²⁷⁵, Nero²⁷⁶, Vespasianus²⁷⁷, Titus²⁷⁸, Domitianus²⁷⁹, Nerva²⁸⁰, Traianus²⁸¹, Hadrianus²⁸², Marcus Aurelius²⁸³, Commodus²⁸⁴, Septimius Severus²⁸⁵, Caracalla²⁸⁶, Alexander Severus²⁸⁷, Philippus Arabs²⁸⁸, Decius²⁸⁹, Aurelianus²⁹⁰, Diocletianus²⁹¹, Maxentius²⁹²), inclusiv de către Constantinus²⁹³. Nota polemică, anticonstantinopolitană, a unora dintre aceste descrieri este evidentă. De exemplu, imediat după ce laudă politica religioasă conservatoare a lui Diocletianus, Aurelius Victor adaugă: „au fost înfrumusețate, în chip uimitor, cu nemaivăzute și minunat de elegante clădiri, colinele Romei și celelalte orașe, mai cu seamă Carthago, Mediolanum și Nicomedia”²⁹⁴. Despre Constantinus

ODAHL 2006, p. 212-216, 323, n. 16; VAN DAM 2008, p. 57; BARNES 2011, p. 126-131 (127: „Constantine’s new city was a Christian city, totally free of any trace of paganism”) – *non uidi*, apud PUECH 2011, p. 329-330, care subliniază caracterul total nefondat al opiniei citate între paranteze; MARGUTTI 2012, p. 521-532.

²⁷⁴ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 20; ZUGRAVU 2012a, p. 242-243, n. 34.

²⁷⁵ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IV, 4; ZUGRAVU 2012a, p. 267, n. 111.

²⁷⁶ EUTR., VII, 15, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, V, 3; ZUGRAVU 2012a, p. 275, n. 134.

²⁷⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 9, 7-8; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 8-9; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 268-270, n. 214-222; ZUGRAVU 2012a, p. 296-298, n. 192-198.

²⁷⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 10, 5; EUTR., VII, 21, 4; BIRD 1984, p. 62.

²⁷⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 11, 4; EUTR., VII, 23, 5; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, V, 3-4; BIRD 1984, p. 62; ADAMS 2005, 6; ZUGRAVU 2006, p. 277, n. 254; ZUGRAVU 2012a, p. 275, n. 134.

²⁸⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 12, 2; ZUGRAVU 2006, p. 283, n. 277-278; KNELL 2010.

²⁸¹ AUR. VICT., *Caes.*, 13, 3-5; 13, 8; EUTR., VIII, 2, 2; 4, 5, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 6; XLI, 13; BIRD 1984, p. 62-63; ZUGRAVU 2006, p. 290-293 (n. 290-295), 294-295 (n. 302); ZUGRAVU 2012a, p. 324-325, n. 276.

²⁸² AUR. VICT., *Caes.*, 14, 2-3; 14, 6; EUTR., VIII, 7, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIV, 5-6; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 302 (n. 316), 303 (n. 318), 304 (n. 322); ZUGRAVU 2012a, p. 334, n. 301.

²⁸³ AUR. VICT., *Caes.*, 16, 12; EUTR., IX, 15, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 3; ZUGRAVU 2006, p. 321, n. 369-372.

²⁸⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 17, 3; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 326, n. 388.

²⁸⁵ EUTR., VIII, 18, 4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XX, 6.

²⁸⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 21, 4; EUTR., VIII, 20, 1; BIRD 1984, p. 63; ZUGRAVU 2006, p. 353, n. 489.

²⁸⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 24, 5; BIRD 1984, p. 63; ZUGRAVU 2006, p. 368, n. 520.

²⁸⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 28, 1; ZUGRAVU 2006, p. 386, n. 569.

²⁸⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 29, 1; EUTR., IX, 4; BIRD 1984, p. 63; HELLEGOUARC'H 1999, p. 117, n. 6; ZUGRAVU 2006, p. 390, n. 586.

²⁹⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 35, 7; EUTR., IX, 15, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXV, 6; BIRD 1984, p. 63; ZUGRAVU 2006, p. 424-425, n. 682-683; ZUGRAVU 2012a, p. 462-463, n. 541.

²⁹¹ Vezi și *infra*; aici, BIRD 1984, p. 63; SANTANGELI VALENZANI 2000, p. 41; ZUGRAVU 2012a, p. 456-457, n. 816-818, cu izvoare și bibliografia.

²⁹² AUR. VICT., *Caes.*, 40, 26; BIRD 1984, p. 63; SANTANGELI VALENZANI 2000, p. 41-42; PISANI SARTORIO 2000, p. 116-119; CURRAN 2000, p. 54-63; ZUGRAVU 2006, p. 468, n. 815; DONCIU 2012, p. 128-141.

²⁹³ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 18; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 13; BIRD 1984, p. 63-64. Vezi și *infra*.

²⁹⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 39, 45; BIRD 1984, p. 63.

însuși scria, într-un pasaj ce nu-și găsește corespondent în sursele anterioare, că, datorită faptelor sale de arme, legilor și domniei blânde, „orașul Roma parcă fusese înnoit” (*quasi nouatam urbem Romam*)²⁹⁵ și că, o dată Maxentius eliminat, a împodobit în mod splendid (*mirifice*) Circus Maximus, a construit un edificiu pentru baia publică, „nu cu mult mai prejos decât celelalte”, a ridicat statui, dintre care cele mai multe erau din aur sau argint, în locurile cele mai umblate din Roma²⁹⁶. Este neîndoielnic – așa cum reiese în mod explicit din textul propriu-zis al *Istoriilor abreviate* – că autorul nu-l simpatizează deloc pe Maxentius²⁹⁷, a cărui activitate edilitară a fost, totuși, atât de strălucitoare iar impactul ei atât de profund pentru conservarea ideii de Roma tradițională, încât, așa cum scria John Curran, învingătorul său a simțit nevoia să-i „deconstruiască memoria”, asumându-și paternitatea edificiilor „tiranului”²⁹⁸. În ciuda antipatiei față de fiul lui Maximianus Herculus, totuși, Aurelius Victor nu face nicio aluzie la edificiile creștine romane ale lui Constantin și nici la cele din perioada ulterioară, care au deschis calea creștinării topografiei Orașului etern²⁹⁹.

Revenind la atitudinea față de Constantinopolis, obnubilarea orașului fondat pe malurile Bosforului ce purta numele împăratului se desprinde, credem, și din informația din *Historiae abbreuiatae* conform căreia *oppidum Cirta* din Africa, reconstruit și înfrumusețat după distrugerea din timpul lui Maxentius, a primit numele Constantina (*nomen Constantina inditum*)³⁰⁰. În sfârșit, un atac disimulat la

²⁹⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 17. Despre semnificația acestui pasaj vezi NERI 1992a, p. 53; NERI 1992b, p. 721-722.

²⁹⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 27-28; NERI 1992, p. 27-29; NERI 1992b, p. 729-730; CIANCIO ROSSETTO 2000, p. 127; ZUGRAVU 2006, p. 468-469, n. 816-818; VAN DAM 2008, p. 75-88. Nu știm dacă această informație nu poate fi o altă critică voalată a lui Constantin, care, așa cum se știe, din motive financiare, a inventariat bunurile templelor și a confiscat metalele utile sau prețioase; e drept că nu era un gest singular, alți împărați *mali* procedând la fel (Caligula, Nero, Maximinus Thrax, Maxentius). Mult mai apropiată de această idee poate fi amintirea de către Eutropius a unei fapte a lui Publius Scipio Africanus Iunior după distrugerea Cartaginei: „fiind găsite aici prăzile pe care Cartagina le adunase în urma nimicirii diferitelor cetăți, el a restituit cetăților din Sicilia, Italia și Africa monumentele decorative orășenești (*ornamenta urbium ciuitatibus*) pe care fiecare dintre ele și le recunoscuse” (EUTR. IV, 12, 1). Or, Constantinus a despuiat mai multe orașe provinciale de monumente, pentru a împodobi Constantinopolis (EUS., VC, III, 54, 2-7; *De laud. Const.*, 8, 1-4; LIB., *Or.* XXX, 6-7; 37; *Anonymi de rebus bellicis libri*; HIER., *Chron.*, a. 330; RUF., II, 19; EUNAP., *VS*, VI, 2; SOCR., *HE*, I, 18, 2; SOZOM., *HE*, II, 5, 1-5; ZOS., II, 30-31; THEOPH. CONFES., *Chron.*, a. 5821 (328/9)), fapt care l-ar fi determinat pe Pseudo-Aurelius Victor să-l numească *Latro* (*Epit. Caes.*, XLI, 16) – BONAMENTE 1992, p. 171-201; BONAMENTE 2010b, p. 64, 68-69; POHLSANDER 1996, p. 90; MARAVAL 2001, p. 129, n. 1 și 4; MARAVAL 2004, p. 182-183, n. 3; MATSON ODAHL 2006, p. 211, 221, 222, 323 (n. 16); CIVILETTI 2007, p. 352-353 (n. 142), 357 (n. 150).

²⁹⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 19-25. Vezi și NERI 1992a, p. 56-58; NERI 1992b, p. 730-732.

²⁹⁸ CURRAN 2000, p. 76-90.

²⁹⁹ KRAUTHEIMER 1993, p. 509-552, în special 519-546; POHLSANDER 1996, p. 52-56; KLEIN 1999, p. 205-233; LANÇON 2000, p. 27-31; SANTANGELI VALENZANI 2000, p. 42-44; CURRAN 2000, p. 90-157; MATSON ODAHL 2006, p. 140-149, 156, 191-192; VAN DAM 2008, p. 221-223; VAN DAM 2011, p. 207-208; BARNES 2011, p. 85-89 – *non uidi, apud PUECH* 2011, p. 327, care critică opiniile lui Barnes.

³⁰⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 28; BIRD 1984, p. 64. Nu este amintită biserica ridicată aici. LANÇON 2003, p. 104; VAN DAM 2008, p. 33. Este interesant de observat că, deși

adresa lui Constantinus și a gestului său de mutare a reședinței imperiale permanente la Constantinopolis, în detrimentul Romei, vizitată pentru ultima dată în 326³⁰¹, poate fi notița din același breviar conform căreia Nero s-ar fi preocupat să găsească „o nouă reședință pentru domnie” (*noua sede regno quaesita*)³⁰²; niciun autor anterior nu mai pomenește acest fapt, dar, chiar în cazul unei confuzii (cu Gaius, care, după Suetonius, ar fi dorit „să transfere sediul și domiciliul Imperiului” la Antium sau Alexandria)³⁰³, bănuim că intenția lui Aurelius Victor este neîndoielnică.

În schimb, *breviaria* conțin referințe explicite la practici religioase de factură tradițională din vremea domniei lui Constantinus – lucru deloc întâmplător: creștinarea suveranului, privită, probabil, cu „uimire indignată”, cum scria Paul Veyne³⁰⁴, mai ales în cercurile politice, nu s-a soldat nici cu o modificare imediată și radicală a vieții religioase. Astfel, Aurelius Victor relatează că, după triumful asupra lui Maxentius, senatorii au dedicat „meritelor lui Flavius” (*Flauii meritis... sacrauer*) toate construcțiile ridicate de cel dintâi (*cuncta opera*), *Vrbis fanum* (numit și *templum Vrbis* sau *templum Vrbis Romae*, construit de Hadrianus și refăcut de Maxentius³⁰⁵) și *basilica*³⁰⁶ și că în Africa a fost decretat „un sacerdoțiu pentru ginta Flavia” (*per Africam sacerdotium decretum Flauiae genti*)³⁰⁷. Ultima informație este un *hapax*, dar confirmă existența unor forme de religiozitate păgână în cinstea lui Constantinus atestate epigrafic – un *pontifex Flauialis* la Roma, o sărbătoare anuală și un templu dedicat în 326 sau după 333/335 pentru *gens Flauia* la *Hispellum* (azi, Spello), în Umbria³⁰⁸. De asemenea, autorul *Istoriilor abreviate* scria că, întrucât a abolit *supplicium patibulorum* și *cruribus suffringendis*, Constantinus „a fost privit ca un fondator sau ca un zeu” (*pro conditore seu deo habitus*)³⁰⁹; informația poate fi interpretată într-un sens mai larg, anume ca o aluzie la *consecratio* a lui Constantinus, despre care Eutropius scrie în mod explicit – *atque inter Diuos meruit referri* („și pe bună dreptate a fost așezat în rândul zeilor”)³¹⁰; inscripțiile și așa-zisele „monede de consacrare” confirmă acest act politic și religios (apar formulele *Diuus Augustus Pius Constantinus, Diuus*

menționează orașe din Orient (Nicaea, Tripolis) (AUR. VICT., *Caes.*, 41, 19), nu pomenește pe cele care au primit numele *Constantia* – Maiouma, portul Gazei, și Antarados, portul Aradosului (EUS., *VC*, IV, 38; 39, 1; SOCR., *HE*, I, 18, 13; SOZOM., *HE*, p. II, 5, 7-8; V, 3, 6-7; SABBAH 1983, p. 254 (n. 1), 387 (n. 1); MARAVAL 2004, p. 188, n. 1; POHLSANDER 1996, p. 100; ARCE 2000a, p. 39).

³⁰¹ POHLSANDER 1996, p. 51; CAÑIZAR PALACIOS 1997, p. 202; LANÇON 2003, p. 31; MATSON ODAHL 2006, p. 191, 192.

³⁰² AUR. VICT., *Caes.*, 5, 14; BIRD 1984, p. 62.

³⁰³ SUET., *Calig.*, 8, 5; 49, 2; ZUGRAVU 2006, p. 251, n. 150.

³⁰⁴ VEYNE 2010, p. 97.

³⁰⁵ MONACO 2000, p. 58-60.

³⁰⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 26; ZUGRAVU 2006, p. 468, n. 815; VAN DAM 2008, p. 85-89; COARELLI 2010, p. 133-146.

³⁰⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 28; STEPPER 2003, p. 195; VAN DAM 2008, p. 33.

³⁰⁸ *CIL*, VI, 1691, 1692, 1694; XI, 5265, 5283; TABATA 1995, p. 369-405; STEPPER 2003, p. 195; LANÇON 2003, p. 46, 96; ZUGRAVU 2006, p. 468, n. 815; VAN DAM 2008, p. 23-34, 55-57, 363-367; VEYNE 2010, p. 28; PUECH 2011, p. 324-325; CECCONI 2012, p. 273-290.

³⁰⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 41, 5.

³¹⁰ EUTR., X, 8, 2. Vezi și *infra*.

Constantinus Maximus, respectiv *diuus*)³¹¹ și același lucru face Iulianus, care în *Oratio I* arată că, pe vremea sa, fostul împărat făcea obiectul unui cult³¹².

În sfârșit, tot Aurelius Victor scria că, în timpul uzurpării efemere a lui Nepotianus (3-30 iunie 350)³¹³, cruzimea acestuia față de plebe și senatori a făcut ca templele (*templa*), ca și casele, piețele și străzile, să fie „pline de sânge și de leșuri, precum rugurile”³¹⁴. Pe lângă faptul că informația respectivă confirmă funcționarea edificiilor sacre păgâne la mijlocul veacului al IV-lea, ea ar putea evoca și un vechi aspect al dreptului public antic, anume dreptul de azil al templelor aflat încă în vigoare.

Un ultim element privitor la relația cu creștinismul a breviatorilor: ideologia imperială. În perioada în care au scris, câștigase deja teren o nouă teologie imperială, având suport creștin, aspect despre s-a scris mult³¹⁵. Cu toate acestea, numeroase elemente ale vechii ideologii religioase imperiale au supraviețuit transformate și adaptate – fapt evidențiat, de asemenea, pe deplin în istoriografie³¹⁶. Amintim, cu titlu de exemplu, similitudinile dintre ideologia puterii suverane prezente la istoricul bisericesc Eusebius de Cesarea și la retorul păgân Themistios: pentru cel dintâi, împăratul întruchipează „forma arhetipală a Împăratului suprem” (ἀρχέτυπον τοῦ μεγάλου βασιλέως) și domnește peste un Imperiu al cărui „model” (εἰκόν) este „împărăția cerească” (οὐρανίου βασιλεία)³¹⁷; pentru cel de-al doilea, principele este „imaginea zeului” (εἰκόνα θεοῦ) unic pe pământ, ce guvernează proiecția terestră a imperiului „din înalt”³¹⁸; ambele opinii descind din tradiția platoniciană despre „arhetipul ideal” (ἀρχέτυπον ἰδέαν)³¹⁹, care a făcut carieră în teologia politică elenistică – de exemplu, în opera lui Philon din Alexandria³²⁰.

În *breuiaria* se aud ecouri ale vechii ideologii imperiale, despuiate însă de elemente – ajunse la acel moment – lipsite de credibilitate, cum ar fi pretinsa

³¹¹ ILS, 706, 730; apelativul *diuus* nu e, însă, o dovadă neunivocă a actului apoteozării, ci poate fi și o probă a continuității uzitării unei formule tradiționale. Vezi și BONAMENTE 1986, p. 152; BONAMENTE 2010a, p. 65, cu trimiteri la n. 15; ARCE 1988, p. 165-168; LANÇON 2003, p. 34. Vezi și *infra*.

³¹² IULIAN., *Or.* I, 8a.

³¹³ Vezi ZUGRAVU 2006, p. 483, n. 876, cu izvoare și bibliografie.

³¹⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 42, 7.

³¹⁵ Vezi doar JAVIER LOMAS 1990, p. 149-165; DUFRAIGNE 1994; GROSS-ALBENHAUSEN 1999; MARKSCHIES 2007.

³¹⁶ CONSOLINO 1984, p. 1025-1045; CICALA 1986, p. 183-187; GAUTHIER 2000, p. 233-246; KOLB 2001; VAN NUFFELEN 2006; RAMELLI 2006; CAÑIZAR PALACIOS 2007, p. 187-200; ANDRÉS PÉREZ 2008, p. 51-81; SABBAAH 2010, p. 184-193. Vezi și *infra*.

³¹⁷ EUS., *De laud. Const.*, 3, 5; 5, 4. MARAVAL 2001, p. 48-67, 96 (n. 1-2), 103. Pentru ideologia imperială la Eusebius, vezi CALDERONE 1985, p. 1-25; REBENICH 2000, p. 300-324; O'MEARA, SCHAMP 2006, p. 71-171. MATSON ODAHL 2006, p. 236-237; VAN DAM 2008, p. 252-282, în special 269-282, 317-353; BONAMENTE 2010a, p. 64-66.

³¹⁸ THEM., *Or.* 1, 8A-B; 9B-C; *Or.* 2, 34C; *Or.* 8, 118D-119A; *Or.* 13, 170A-B; DAGRON 1968, p. 85.

³¹⁹ O'MEARA, SCHAMP 2006, p. 119, n. 70-71. Eusebius folosește expresia întocmai – *De laud. Const.*, 3, 5.

³²⁰ În „creaționismul philonian”, regele terestru este imaginea Zeului iar monarhia are ca model (ἀρχέτυπον) regalitatea divină (θεοῦ βασιλεία) – vezi O'MEARA, SCHAMP 2006, p. 119, n. 70, cu trimiteri.

descendență divină a împăratului³²¹ (Pseudo-Aurelius Victor ridiculiza pretenția lui Galerius de a fi coborât dintr-un *draco*)³²² sau asimilarea acestuia cu o entitate divină terestră³²³. Asemenea autorilor din perioada clasică pe care i-au rezumat, breviatorii sunt adepții ideii că unii oameni, în special suveranii, sunt aleșii divinității, care-i înzestreză cu geniu divin și-i folosesc ca instrumente menite să aducă binefaceri umanității; este vorba despre cunoscuta concepție *princeps a diis electus*, întâlnită și în alte surse tardoantice, inclusiv creștine³²⁴. Traianus, arăta Pseudo-Aurelius Victor pe urmele lui Plinius Secundus³²⁵, a fost un dar adus de divinitate (*diuinitus... oportune datus*) ca leac (*remedium*) pentru numeroasele nenorociri (*tantum malorum*) abătute asupra oamenilor³²⁶. La fel, virtuțile și geniuul divin (*uirtutum omnium caelestisque ingenii*) cu care fusese înzestrat l-au ajutat pe Marcus Aurelius să pună stavilă vitregiilor ce loviseră „întreaga lume romană” (*status Romanus*)³²⁷; căci –, crede epitomatorul – alinarea suferințelor pricinuite oamenilor de forțe inaccesibile înțelegerii lor (*mundi lex seu natura aliudue quid hominibus incognitum gignit*) e o îndatorire de drept divin (*diuinitus attributum*) a conducătorilor (*rectorum*)³²⁸.

Electiunea superioară nu e singura cale prin care cineva poate purta în el „ceva divin” (*diuinum quiddam*), cum scria Eutropius despre Scipio Africanus³²⁹. Un suveran – cred Aurelius Victor, Eutropius și Pseudo-Aurelius Victor – se poate asemăna cu un zeu prin conduita ireproșabilă și prin caracterul desăvârșit – *excultum atque emendatum* („desăvârșit și fără cusur”), cum îl considera Pseudo-Aurelius pe Traianus³³⁰. „Acest bărbat – scria Eutropius despre Augustus – ... pe bună dreptate a fost considerat asemenea unui zeu (*deo similis*) în cele mai multe privințe”. De asemenea, despre Traianus arăta că, prin conduita sa civică și prin moderație (*civilitas et moderatio*), împăratul a fost considerat pretutindeni (*per orbem terrarum*) „cel mai aproape de zei” (*deo proximus*), meritându-și „întreaga venerație atât cât a fost viu cât și după ce a murit” (*nihil non uenerationis meruit et*

³²¹ Vezi HEKSTER 2006, p. 24-35.

³²² PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XL, 17; ZUGRAVU 2012a, p. 508-509, n. 616.

³²³ Contrar lui BONAMENTE 1986, p. 156, credem nu pot fi invocate aici respingerea, ca fiind inacceptabilă, arogantă și străină tradiției romane, la solicitarea lui Caligula, Domitianus și Diocletianus de a fi numiți zei și de a fi adorați (AUR. VICT., *Caes.*, 11, 2; 39, 4; EUTR., VII, 23, 2; IX, 26; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 6; HELLEGOUARC'H 1999, p. 129, n. 3; ZUGRAVU 2006, p. 441-443, n. 730; ZUGRAVU 2012a, p. 310-311, n. 239; SMITH 2011, p. 138-140, 146-149; GERING 2012 – *non vidi, apud* DROB-KRÜPE 2013) sau blamarea, ca fiind nedemn, a comportamentului zeiesc al lui Caligula (AUR. VICT., *Caes.*, 3, 10; 3, 12; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 5; ZUGRAVU 2006, p. 222-223, n. 69-72; ZUGRAVU 2012a, p. 261, n. 92); ele reflectă mai degrabă o atitudine politică, specifică cercurilor aristocrației senatoriale ostile autoritarismului imperial (AUR. VICT., *Caes.*, 11, 2; 39, 5-7; BIRD 1984, p. 140; NERI 1992b, p. 735).

³²⁴ HEIM 1990, p. 160-172; RUFUS FEARS 1997, p. 4; CLAUSS 1999; CAÑIZAR PALACIOS 2007, p. 188.

³²⁵ PLIN. SEC., *Pan.*, 1; RUFUS FEARS 1981, p. 80-85; MÉTHY 2000, p. 360-411; APARECIDO DA COSTA 2012, p. 12-27.

³²⁶ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 10; ZUGRAVU 2012, p. 326, n. 281.

³²⁷ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 2; ZUGRAVU 2012, p. 347, n. 330.

³²⁸ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 4.

³²⁹ EUTR., III, 20, 1; BONAMENTE 1986, p. 157.

³³⁰ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 7: despre Traianus.

uiuus et mortuus)³³¹. „Toate faptele și deciziile acestuia, în problemele civile și militare – spunea Aurelius Victor despre Marcus Aurelius –, erau demne de un zeu” (*cuius diuina omnia domi militiaeque facta consultaque*)³³². Vestita remarcă a lui Titus, întâlnită pentru prima dată la Suetonius³³³ – *Amici, hodie perdidimus diem* („Prieteni, azi am pierdut ziua”)³³⁴ –, reluată constant în scrierile Antichității târzii ca *exemplum* de generozitate deosebită (*magnifica liberalitas*)³³⁵, era, după Pseudo-Aurelius Victor, „o vorbă admirabilă și demnă de un zeu” (*uenerando caelestique dicto*)³³⁶. Datorită virtuții și înțelepciunii sale, aprecia Aurelius Victor, Diocletianus a ajuns să fie privit de ceilalți membri ai colegiului tetrarhic „ca un părinte sau ca un mare zeu” (*ut parentem seu dei magni*)³³⁷. Calitățile morale, în special „extraordinara conduită cetățenească” (*praestantissimae ciuilitatis*) și modestia vieții (*cultus modici*), au făcut nu numai ca împăratul Constantius I să fie iubit de galli, „ci chiar venerat” (*non modo amabilis, sed etiam uenerabilis Gallis fuit*)³³⁸. În sfârșit, conform lui Aurelius Victor, chiar Constantinus, care a avut *uirtutes* și *natura bona* ce l-au înălțat până la stele (*adusque astra*)³³⁹, „nu s-ar fi deosebit mult de un zeu” (*haud multum abesset deo*), dacă involuția caracterului nu i-ar fi pervertit mai ales ultima parte a domniei³⁴⁰. Ajungem astfel la un fenomen des întâlnit în scrierile păgâne târzii, dar cu antecedente în cele anterioare, anume calificarea excelenței morale prin termenul *sanctitas*. Cum a arătat recent Giorgio Bonamente, acest concept, ca și noțiunile înrudite (*sanctus, sanctum, sanctitudo, sanctimonia*), a fost utilizat de autorii atașați vechii credințe „in una prospettiva di costante confronto con il concetto cristiano di santità, quale emerge negli autori cristiani del IV e del V secolo”³⁴¹; în cazul suveranilor, *sanctitas* era un indicator al calității de *princeps optimus et diuus* – așadar, al proximității statutului divin³⁴².

Elemente ale acestei concepții se găsesc și în *breuiaria*: Aurelius Victor îi numește pe cei virtuoși *sancti*³⁴³, Vespasianus fiind *sanctus omnia* („ireproșabil în toate”)³⁴⁴, iar Pseudo-Aurelius Victor, inspirat, foarte probabil, din colecția de biografii imperiale postsuetoniene a lui Marius Maximus, azi

³³¹ EUTR., VIII, 4: BIRD 1984, 141-142.

³³² AUR. VICT., *Caes.*, 16, 2.

³³³ SUET., *Tit.*, 8, 1.

³³⁴ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, X, 9.

³³⁵ EUTR., VII, 21, 3; THEM., *Or.* 6, 12; *Or.* 8, 8; *Or.* 13, 14; *Or.* 15, 10; *Or.* 18, 12; AUS., *Grat. act.*, 16, 72; PROSPER TIRO, *Chron.*; expresia din PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, X, 9; ZUGRAVU 2012a, p. 305, n. 218.

³³⁶ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, X, 9.

³³⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 39, 29.

³³⁸ EUTR., X, 1, 3. NERI 1992a, p. 124-125.

³³⁹ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 13.

³⁴⁰ AUR. VICT., *Caes.*, 40, 15: *Qui profecto, si munificentiae atque ambitioni modum hisque artibus statuisset, quis praecipue adulta ingenia, gloriae studio progressa longius, in contrarium labuntur, haud multum abesset deo*. Vezi și NERI 1992a, p. 56; NERI 1992b, p. 728.

³⁴¹ BONAMENTE 2010a, p. 80 și n. 88.

³⁴² BURIAN 1981, p. 623-638, în special 623-624, 626, 629; BONAMENTE 1991, p. 59-82; BONAMENTE 2010a, p. 63-82; ROSEN 1998, p. 285-296; PASCHOUD 2002, p. 396; TURCAN 2002, p. 160, n. 11; CAÑIZAR PALACIOS 2007, p. 188-189; DE TRIZIO 2009, p. 57.

³⁴³ AUR. VICT., *Caes.*, 20, 12.

³⁴⁴ AUR. VICT., *Caes.*, 9, 1.

pierdută³⁴⁵, scria despre Traianus că a dat dovadă de *sanctitas domi* („integritate în vreme de pace”)³⁴⁶. Acest caracter nealterat asigură un destin divin și celest – temă veche, expusă în literatura filosofică latină mai ales de Cicero în *De re publica* și *De legibus*³⁴⁷. De aceasta era pe deplin convins Aurelius Victor: „Până într-atât e de adevărat că, pentru strălucirea vieții lor și nu pentru niște titluri căutate ori ticluite, principii și cei mai buni dintre muritori ajung în cer, cum se presupune, sau sunt cinstiți ca zei, datorită reputației lor în rândul oamenilor!” (*Adeo principes atque optimi mortalium, uitae decore quam quaesitis nominibus aut compositis, quantum conciciatur, caelum adeunt seu fama hominum dei celebrantur modo*)³⁴⁸. Marcus Aurelius e un bun exemplu în acest sens: „toți – scrie autorul *Epitomei* –, au avut sentimentul că Marcus a fost primit în cer” (*caelo receptum esse*), așa cum se întâmplase cândva cu Romulus³⁴⁹; era sigur pentru toți (*certis omnibus*) – se destăinuia, consensual, un alt contemporan anonim, autorul vestitei *Historia Augusta* – „că, fiind dat oamenilor de zei, se va întoarce la zei” (*quod ab diis commodatus ad deos redisset*)³⁵⁰. Cinstirile postume demne de nemuritori sunt – și ele – expresii ale prețuirii binemeritate a suveranilor: apoteozarea (*consecratio*), chiar a celor creștini³⁵¹, temple, coloane, preoții, sărbători ș.a.³⁵².

În concluzie, considerăm că o analiză mai atentă a breviariilor istorice din secolul al IV-lea nu susține ideea unei „neutralități religioase” a autorilor lor. Asemenea altor intelectuali atașați cultelor ancestrale, epitomatorii se dovedesc nostalgici, circumspecți, preferând ostentației – atitudinea rezervată, polemică

³⁴⁵ ZUGRAVU 2012a, p. 35-39, cu bibliografie.

³⁴⁶ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 4.

³⁴⁷ CIC., *Rep.*, VI, 13 și 16; *Leg.*, II, 19; 27; ZUGRAVU 2006, p. 416-417, n. 652.

³⁴⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 30, 30.

³⁴⁹ PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 14; pentru Romulus, cf. EUTR., I, 2, 2: *ad deos transisse*; ZUGRAVU 2012a, p. 356, n. 348.

³⁵⁰ SHA, *Marc.*, XVII, 2.

³⁵¹ Romulus (EUTR., I, 2, 2); Augustus (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; EUTR., VII, 8, 4; 10, 4); Claudius I (EUTR., VII, 13, 4); Vespasianus (EUTR., VII, 20, 2); Titus (EUTR., VII, 22, 2); Nerva (EUTR., VIII, 1, 2); Traianus (EUTR., VIII, 5, 2); Hadrianus (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 13-14; EUTR., VIII, 7, 3); Antoninus Pius (EUTR., VIII, 8, 4); Verus Antoninus (EUTR., VIII, 10, 4); Marcus Aurelius (EUTR., VIII, 14, 2); Commodus (AUR. VICT., *Caes.*, 20, 30); Pertinax (AUR. VICT., *Caes.*, 20, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVIII, 6); Septimius Severus (EUTR., VIII, 19, 2); Gallienus (AUR. VICT., *Caes.*, 33, 25-27 și 29); Gordianus III (EUTR., IX, 2, 3); Philippus senior și Philippus iunior (EUTR., IX, 3); Decius pater și Decius filius (EUTR., IX, 4); Claudius II (EUTR., IX, 11, 2); Aurelianus (EUTR., IX, 15, 2); Diocletianus (EUTR., IX, 28); Constantius I (EUTR., X, 1, 3); Constantinus I (EUTR., X, 8, 3); Constantius II (EUTR., X, 15, 2); Iulianus (EUTR., X, 16, 2); Iovianus (EUTR., X, 18, 2). Unii cercetători consideră că după 337 nu mai există nicio ceremonie de apoteozare a împăraților, pe când alții acceptă ideea divinizării până în epoca theodosiană, chiar dacă formală, adică fără *funus*. Vezi și DEN BOER 1972, p. 79-83, 152-158; BIRD 1984, p. 139, 140, 141; BONAMENTE 1988, p. 107-142; BONAMENTE 1994, p. 137-140; BONAMENTE 2002, p. 359-382; BONAMENTE 2010a, p. 63-82; VERA GARCÍA, GARCÍA MARTÍNEZ 1996, p. 275-291; CLAUSS 1999, p. 189-195; ARCE 1988, p. 125-157, 163-168; ARCE 2000b, p. 244-248; LANÇON 2003, p. 34; AMICI 2005, p. 355-380; DELMAIRE 2005, p. 93; VEYNE 2010, p. 108.

³⁵² Epitomatorii menționează pe cele acordate lui Augustus (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28), Titus (EUTR., VII, 22, 2), Antoninus Pius (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XV, 8), Marcus Aurelius (AUR. VICT., *Caes.*, 16, 15; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 14), Claudius II Gothicus (EUTR., IX, 11, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 4).

deschise – rezistența tacită. Îi putem numi păgâni de bun-simț, cărora le repugnă excesul în materie de credință. Sau poate au fost niște oportuniști? N-ar fi cei dintâi în istoria intelectualilor³⁵³.

EDIȚII ALE BREVIATORILOR TÂRZII FOLOSITE

Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par P. Dufraigne, Les Belles Lettres, Paris, 1975.

Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2006 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* IV).

Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2012 (*Thesaurus Classicus* I).

Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție bilingvă, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gh. I. Șerban, Brăila, 1997.

Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Les Belles Lettres, Paris, 1994.

Festus, *Breuiarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2003 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* I).

M. L. Fele, *Il breuiarium di Festo, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera*, Widmannsche Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 2009 (*Bibliotheca Weidmanniana*).

BIBLIOGRAFIE

ADAMS 2005 – G. W. Adams, *Suetonius and his Treatment of the Emperor Domitian's favourable accomplishments*, în *Studia Humaniora Tartuensis*, vol. 6.A.3 (2005) (<http://www.ut.ee/klassik/sht/>).

ALDEA CELADA 2010 – J. M. Aldea Celada, *Religión, política y sociedad: los prodigia en la Roma republicana*, în *El Futuro del Pasado*, 1 (2010) p. 279-293.

AMERISE 2005 – M. Amerise, *Il battesimo di Costantino il Grande. Storia di una scomoda eredità*, Stuttgart, 2005.

AMICI 2005 – A. Amici, *La divinizzazione imperiale in età tetrarchica*, în *CrSt* 26/2 (2005), p. 355-380.

³⁵³ De altfel, despre Eutropius s-a scris că „il apparaît constamment comme un loyal serviteur du régime” (HELLEGOUARC'H 1999, p. XXXIII, cu trimiteri la nota 144), la fel ca și despre Festus – un „conformist” (NERI 1992a, p. 153).

ANDRES PEREZ 2008 – J. Andrés Pérez, *Aeternitas y propaganda en el siglo IV. Una aproximación al concepto de Aeternitas en la moneda romana tardía*, în *Numisma* 58/252 (2008), p. 51-81.

APARECIDO DA COSTA 2012 – A. Aparecido da Costa, *Aspectos da divinização do príncipe na concepção pliniana*, în *Nearco*, II/5 (2012), p. 12-27 (<http://www.nea.uerj.br/nearco/index.html>).

ARCE 1988 – J. Arce, *Funus Imperatorum: Los funerales de los emperadores romanos*, Alianza Editorial, Madrid, 1988.

ARCE 2000a – J. Arce, *La fundación de nuevas ciudades en el Imperio romano tardío: de Diocleciano a Justiniano (s. IV-VI)*, în *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25 (2000) (*Sedes regiae ann. 400-800*), p. 31-62.

ARCE 2000b – J. Arce, *Imperatori divinizzati*, în *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 244-248.

ARNAUD-LINDET 1994 – M.-P. Arnaud-Lindet, în *Festus, Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Les Belles Lettres, Paris, 1994, p. V-XXXIX.

ATHANASSIADI, FREDE 1999 – P. Athanassiadi and M. Frede, *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 1999.

BALDINI 1984 – A. Baldini, *Ricerca sulla storia di Eunapio di Sardi. Problemei di storiografia tardopagana*, Bologna, 1984.

BALDINI 1992 – A. Baldini, *Claudio Gotico e Costantino in Aurelio Vittore ed Epitome de Caesaribus*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, I, Macerata, 1992, p. 73-89.

BALDINI 2002 – A. Baldini, *Ancora sulla devotio di Claudio Gotico: Aurelio Vittore fonte diretta della Historia Augusta e di Nicomaco Flaviano*, în *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, VIII, *Colloquium Perusinum*, Bari, 2002, p. 11-31.

BALDINI 2010 – A. Baldini, *Un nucleo di fronda storiografica nel senato di Roma tra IV e VI secolo*, în G. Bonamente e R. Lizzi Testa (a cura di), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 31-49.

BALDWIN 1978 – B. Baldwin, *Festus the Historian*, *Historia* 27/1 (1978), p. 197-217.

BANCHICH 2007 – Th. M. Banchich, *The Epitomizing Tradition in Late Antiquity*, în J. Marincola (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, II, Blackwell Publishing Ltd, 2007, p. 305-311.

BARDILL 2012 – J. Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge-New York, 2012.

BARNES 2011 – T. D. Barnes, *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Wiley-Blackwell, 2011.

BARNEA, ILIESCU 1982 – I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982.

BENOIST 2008 – S. Benoist, *Du pontifex maximus à l'èlu de Dieu: l'Empereur et les sacra (Ier s. av. n.è. – Ve s. de n. è.)*, în O. Hekster, S. Schmidt-Hofner, Chr. Witschel (ed.), *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire. Proceedings of the Eight Workshop of the International Network Impact of Empire (Heidelberg, July 5-7, 2007)*, Leiden-Boston, Brill, 2008, p. 33-51.

DI BERARDINO 2001 – A. di Berardino, *La cristianizzazione del tempo nei secoli IV-V: la domenica*, *Augustinianum* 42 (2001), p. 97-125.

BIRD 1987 – H. W. Bird, *The Roman Emperors: Eutropius' Perspective*, *AHB* 1.6 (1987) (<http://ivory.trentu.ca/www/cl/ahb/ahb1/ahb-1-6d.html>).

BIRD 1984 – H. W. Bird, *Sextus Aurelius Victor. A Historiographical Study*, Liverpool, 1984.

BLECKMANN 1992 – B. Bleckmann, *Pagane Visionen Konstantins in der Chronik des Johannes Zonaras*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul*

Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990, I, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1992, p. 151-170.

BLOCH 1964 – H. Bloch, *La rinascita pagana in Occidente alla fine del secolo IV*, in *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, essays edited by A. Momigliano, Oxford, 1964, p. 199-224.

DEN BOER 1972 – W. Den Boer, *Some Minor Roman Historians*, Leiden, 1972.

BONAMENTE 1977 – G. Bonamente, *La biografia di Eutropio „lo storico”*, AFLM 10 (1977), p. 161-210.

BONAMENTE 1986 – G. Bonamente, *Giuliano l’Apostata e il ‘Breviario’ di Eutropio*, Roma, 1986.

BONAMENTE 1988 – G. Bonamente, *Apoteosi e imperatori cristiani*, in *I cristiani e l’impero nel IV secolo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico, Atti del Convegno (Macerata 17-18 Dicembre 1987)*, a cura di G. Bonamente, A. Nestori, Macerata, 1988, p. 107-142.

BONAMENTE 1991 – G. Bonamente, *Il canone dei divi e la Historia Augusta*, in *Historiae Augustae Colloquia Nova Series, I, Colloquium Parisinum*, Macerata, 1991, p. 59-82.

BONAMENTE 1992 – G. Bonamente, *Sulla confisca dei beni mobili dei templi in epoca costantiniana*, in *Costantino il Grande dall’Antichità all’Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990, I, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1992, p. 171-201.*

BONAMENTE 1994 – G. Bonamente, *Il senato e l’apoteosi degli imperatori. Da Augusto a Teodosio il Grande*, in *Macht und Kultur im Rom der Kaiserzeit*, Hr. von K. Rosen, Bonn, 1994, p. 137-140.

BONAMENTE 2002 – G. Bonamente, *Il ruolo del senato nella divinizzazione degli imperatori*, in *“Humana sapit”. Études d’antiquité tardive offertes à Lelia Cracco Ruggini*, éditée par J.-M. Carrié et R. Lizzi Testa, préface de P. Brown, Turnhout, 2002, p. 359-382.

BONAMENTE 2006 – G. Bonamente, *Costantino santo*, CrSt 27 (2006) p. 755-760.

BONAMENTE 2010a – G. Bonamente, *Optimi principes – divi nell’Historia Augusta*, in *Historiae Augustae Colloquia Nova Series, XI, Colloquium Genevense. In honorem F. Paschoud septuagenarii. Les traditions historiographiques de l’Antiquité tardive: idéologie, propagande, fiction, réalité*, Bari, 2010, p. 63-82.

BONAMENTE 2010b – G. Bonamente, *Sviluppo e discontinuità nella legislazione antipagana: Da Costantino il Grande ai figli*, in G. Bonamente e R. Lizzi Testa (a cura di), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 61-76.

BONAMENTE 2012 – G. Bonamente, *Per una cronologia della conversione di Costantino*, in *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 89-111.

BRAUDEL 1969 – F. Braudel, *Écrits sur l’histoire*, Paris, 1969.

BRIQUEL 1997 – D. Briquel, *Chrétiens et haruspices. La religion étrusque, dernier rempart du paganisme romain*, Paris, 1997.

BRUHAT 2008 – M.-O. Bruhat, *Une poétique du vœu : inspiration poétique et mystique impériale dans le poème XIX (et quelques autres) d’Optatianus Porphyrius*, Dictynna [En ligne], 5 | 2008, mis en ligne le 25 novembre 2010, consulté le 28 avril 2013. URL : <http://dictynna.revues.org/369>.

BRUUN 1992 – P. Bruun, *Una permanenza del Sol Invictus di Costantino nell’arte cristiana*, in *Costantino il Grande dall’Antichità all’Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990, I, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1992, p. 219-230.*

BURIAN 1981 – J. Burian, *Sanctus als Wertbegriff in der Historia Augusta*, Klio 63 (1981), p. 623-638.

BÜCHER 2006 – F. Bücher, *Verargumentierte Geschichte. Exempla Romana im politischen Diskurs der späten römischen Republik*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006.

CALDERONE 1985 – S. Calderone, *Eusebio e l’ideologia imperiale*, in M. Mazza, C.

Giuffrida (a cura di), *Le trasformazioni della cultura nella tarda antichità*, Roma, 1985, p. 1-25.

CAMERON 2001 – A. Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford-New York, 2001.

CAÑIZAR PALACIOS 1997 – J. L. Cañizar Palacios, *Los viajes de Constantino*, Gerión 15 (1997), p. 193-203.

CAÑIZAR PALACIOS 2007 – J. L. Cañizar Palacios, *Divus, aeternitas, numen,... ¿Teología imperial en la legislación tardoantigua?*, *Aevum* 81/1 (2007), p. 187-200.

CAÑIZAR PALACIOS 2009 – J. L. Cañizar Palacios, *Algunas consideraciones sobre la ambigüitas religiosa en el s. IV d. C. los discursos de Claudio Mamertino y Pacato*, *Klio* 91/2 (2009), p. 443-457.

CAPOZZA 1983 – M. Capozza, *Roma fra monarchia e decemvirato nell' interpretazione di Eutropio*, Roma, 1973.

CARLETTI 2008 – C. Carletti, *Epigrafia dei cristiani in Occidente dal III al VII secolo. Ideologia e prassi*, Bari, 2008.

CASTILLO 1996 – C. Castillo, *Emperadores del pasado en las Res Gestae de Ammianus Marcellinus*, în A. Virgourt, X. Loriot, A. Bérenger-Badel, B. Klein (éds.), *Pouvoir et religion dans le monde romain: en hommage à Jean-Pierre Martin*, Paris, 1996, p. 173-181.

CECCONI 2012 – G. A. Cecconi, *Il rescritto di Spello: prospettive recenti*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 273-290.

CELESTE BERARDI 2011 – C. Celeste Berardi, *Polemica antipagana e motivi miracolosi in Sozomeno: alcune riflessioni*, *Auctores Nostri* 9 (2011), p. 333-340.

CIANCIO ROSSETTO 2000 – P. Ciancio Rossetto, *Il Circo Massimo*, în *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 126-128.

CICALA 1986 – V. Cicala, *Optimus princeps rerum humanarum: ideologia imperiale ed ottica cristiana nella propaganda politica costantiniana*, *RSA* 16 (1986), p. 183-187.

CIVILETTI 2007 – M. Civiletti, *Note al testo*, în Eunapio di Sardi, *Vite di filosofi e sofisti*, testo greco a fronte, introduzione, traduzione, note e apparati di Maurizio Civiletti, Bompiani, 2007, p. 279-671.

CIZEK 2008 – E. Cizek, *Eutropius*, București, 2008.

CLARKE 1990 – G. Clarke (ed.), *Reading the Past in Late Antiquity*, Australian National University Press, Singapore, 1990.

CLAUSS 1999 – M. Clauss, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römische Reich*, Stuttgart-Leipzig, 1999.

COARELLI 2010 – F. Coarelli, *La basilica di Massenzio e la praefectura Vrbs, în Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, a cura di Giorgio Bonamente e Rita Lizzi Testa, Edipuglia, Bari, 2010, p. 133-146.

CONSOLINO 1984 – F. E. Consolino, *L'optimus princeps secondo S. Ambrogio: virtù imperatorie e virtù cristiane nelle orazioni funebri per Valentiniano e Teodosio*, *RSI* 96/3 (1984), p. 1025-1045.

CORSARO 1989 – F. Corsaro, *Sogni e visioni nella teologia della Vittoria di Costantino e Licinio*, în *Sogni, visioni e profezie nell'antico cristianesimo. XVII Incontro di Studiosi dell'Antichità Cristiana, Augustinianum XXIX* (1989), p. 333-349.

CRISCUOLO 1995 – U. Criscuolo, *Aspetti della resistenza ellenica dell'ultimo Libanio, în Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Rende, 12/13 novembre 1993)*, a cura di F. E. Consolino, Messina, 1995, p. 85-103.

CURRAN 2000 – J. R. Curran, *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century*, Oxford, 2000.

DAGRON 1968 – G. Dagron *L'Empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios*, *T&M* 3 (1968), p. 1-242.

DAGRON 1974 – G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974.

DAGRON 2000 – G. Dagron, *Costantinopoli, la Roma d'Oriente*, în *Aurea Roma. Dalla*

città pagana alla città cristiana, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 230-233.

VAN DAM 2008 – R. Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, New York, 2008.

VAN DAM 2011 – R. Van Dam, *Remembering Constantine at the Milvian Bridge*, Cambridge, 2011.

DE DECKER 1999 – D. De Decker, *Une «première» dans l'histoire de l'Eglise ancienne. La prière aux armées de l'empereur Licinius*, in *La preghiera nel tardo antico dalle origini ad Agostino*, XXVII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana Roma, 7-9 maggio 1998, Rome, 1999, p. , 477-487.

DE DECKER, DUPUIS-MASAY 1980 – D. De Decker, G. Dupuis-Masay, *L'«épiscopat» de l'empereur Constantin*, *Byzantion* 50/1 (1980), p. 118-156.

DELMAIRE 2005 – R. Delmaire, *Introduction, II. La législation sur la religion dans le Code Théodosien*, in *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, I, *Code Théodosien Livre XVI*, texte latin Th. Mommsen, traduction J. Rougé, introduction et notes R. Delmaire avec la collaboration de F. Richard et d'une équipe du GDR 2135, Paris, 2005 (SC 497), p. 35-107.

DESIDERIO, RODA, BIRASCHI 2007 – O. Desiderio, S. Roda, A. M. Biraschi (a cura di), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze 18-20 settembre 2003*, Alessandria, 2007.

DILLAIO, ZEUGE, ZOTOV 1988 – M. Dillaio, Jr., J. Zeuge, N. Zotov, *Ambiguitas Constantiniana: The Caeleste Signum Dei of Constantine the Great*, *Byzantion* 58/2 (1988), p. 333-360.

DONCIU 2012 – R. Donciu, *L'empereur Maxence*, Bari, 2012.

DROß-KRÜPE 2013 – Kerstin Droß-Krüpe, in *BMCRev* (<http://bmcr.brynmawr.edu/2013/2013-01-05.html>).

DUFRAIGNE 1975 – P. Dufraigne, in Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par Pierre Dufraigne, Les Belles Lettres, Paris, 1975.

DUFRAIGNE 1994 – P. Dufraigne, *Adventus Augusti, Adventus Christi. Recherche sur l'exploitation idéologique et littéraire d'un cérémonial dans l'antiquité tardive*, Paris, 1994.

DUVAL 1980 – Y.-M. Duval, *Les douze siècles de Rome et la date de la fin de l'Empire romain. Histoire et arithmologie*, in R. Chevallier (éd.), *Colloque Histoire et historiographie Clio*, Paris, 1980, p. 239-254.

DUVAL 1996 – Y.-M. Duval, *Les aurea fulmina des Alpes Juliennes: Le rôle des statues divines dans les lieux stratégiques*, in R. Bratož (Hrsg.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v posnorimski dobi*, Ljubljana, 1996, p. 95-108.

ENGELS 2007 – D. Engels, *Das römische Vorzeichenwesen (753-27 v. Chr.). Quellen, Terminologie, Kommentar, historische Entwicklung*, Stuttgart, 2007 (*non vidi, apud KESKIAHO* 2008, p. 318-320).

FELE 2009 – M. L. Fele, *Il breuiarium di Festo*, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera, Widmannsche Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 2009 (*Bibliotheca Weidmanniana*), p. 7-87, 111-578.

FESTY 1999 – M. Festy, in Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Les Belles Lettres, Paris, 1999, p. VII-CV, 59-238.

FUSCO 1992 – F. Fusco, *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, I, Macerata, 1992, p. 433-444.

GAUTHIER 2000 – N. Gauthier, *Le numen des empereurs chrétiens: à propos de CIL III, 8710 (Salone)*, in *Romanité et cité chrétienne. Permanences et mutations, intégration et exclusion du Ier au VIe siècle. Mélanges en l'honneur d'Yvette Duval*, publié avec le concours du centre Jean-Charles Picard de l'Université Paris XIII, Paris, 2000, p. 233-246.

GEORGOUDI, KOCH PIETTRE, SCHMIDZ 2011 – C. Georgoudi, R. Koch Piettre, F. Schmidz (éds.), *La raison des signes: présages, rites, destin dans les sociétés de la méditerranée*

ancienne, Leiden-Boston, 2011.

GERING 2012 – J. Gering, *Domitian, dominus et deus? Herrschafts- und Machtstrukturen im Römischen Reich zur Zeit des letzten Flaviers*, Rahden, 2012 (*non vidi*, apud DROß-KRÜPE 2013).

GIL 2002 – L. Gil, *Oneirata. Esbozo de oniro-tipología cultural grecorromana*, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 2002.

GIRARDET 2006 – K. M. Girardet, *Die Konstantinische Wende. Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins der Großen*, Darmstadt, 2006.

GIRARDET 2007 – K. M. Girardet, *Vom Sonne-Tag zum Sonntag. Der dies solis in Gesetzgebung und Politik Konstantins d. Gr.*, ZAC 11/2 (2007), p. 279-310.

GIRARDET 2008 – K. M. Girardet, *L'invention du dimanche: du jour du soleil au dimanche. Le dies solis dans la législation et la politique de Constantin le Grand*, în *Empire chrétien et église aux IVe et Ve siècles. Intégration ou «concordat»? Le témoignage du Code Théodosien*, textes rassemblés et édités par J.-N. Guinot et Fr. Richard, Paris, Editions du Cerf, 2008, p. 341-370 (*non vidi*).

GIRARDET 2010 – K. M. Girardet, *Der Kaiser und sein Gott. Das Christentum im Denken und der Religionspolitik Konstantins der Großen*, Berlin-New York, 2010.

GOLDLUST 2006 – B. Goldlust, *Religion et culture dans le dernier banquet païenne lettré latine, les Saturnales de Macrobie*, BAGB 2 (2007), p. 147-173.

GOWING 2005 – A. M. Gowing, *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republik in Imperial Culture*, Cambridge, 2005.

GRATTAROLA 1981 – P. Grattarola, *Ammiano Marcellino fra la «reazione» pagana e il cristianesimo*, *Aevum* 55/1 (1981), p. 80-95.

GRIG 2009 – L. Grig, *Imagining the Capitolium in Late Antiquity*, în *The Power of Religion in Late Antiquity*, edited by A. Cain and N. Lenski, Ashgate, 2009, p. 279-291.

GROSS-ALBENHAUSEN 1996 – K. Gross-Albenhausen, *Zur christlichen Selbstdarstellung Konstantins*, *Klio* 78/1 (1996) p. 171-185.

GROSS-ALBENHAUSEN 1999 – K. Groß-Albenhausen, *Imperator christianissimus. Der christliche Kaiser bei Ambrosius und Johannes Chrysostomus*, Frankfurt am Main, 1999.

HALEY 2005 – E. Haley, *Hadrian as Romulus or the Self-Representation of a Roman Emperor*, *Latomus* 65 (2005), p. 969-980.

HARRIS 2013 – W. V. Harris, *Due son le porte dei sogni. L'esperienza onirica nel mondo antico*, traduzione di Cristina Spinoglio, Editori Laterza, Bari, 2013.

HEIM 1988 – F. Heim, *Les auspices publics de Constantin à Théodose*, *Ktèma* 13 (1988), p. 41-53.

HEIM 1990 – F. Heim, *Vox exercitus, vox Dei. La désignation de l'empereur charismatique au IVe siècle*, *REL* 68 (1990), p. 160-172.

HEKSTER 2006 – O. Hekster, *Descendants of Gods: Legendary Genealogies in the Roman Empire*, in L. de Blois, P. Funke, J. Hahn (eds.), *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire. Proceedings of the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C.-A.D. 476)*, Münster, June 30-July 4, 2004, Leiden, 2006, p. 24-35.

HELLEGOUARC'H 1999 – J. Hellegouarc'h, în *Eutrope, Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Les Belles Lettres, Paris, 1999, p. VII-LXXXV.

HOSTEIN 2012 – A. Hostein, *Constantin et Sol sur le multiple d'or de Ticinum (313): bustes géminés et légitimation en temps de crise*, *CEA* 49 (2012) p. 281-308.

L'HUILLIER 1992 – M.-C. L'Huillier, *L'Empire des mots. Orateurs gaulois et empereurs romains 3e et 4e siècles*, Les Belles Lettres, Paris, 1992.

INGLEBERT 2010 – H. Inglebert, *REL* 112/2 (2010), p. 579.

JAVIER LOMAS 1990 – F. Javier Lomas, *Teodosio, paradigma de principe cristiano. Consideraciones de Ambrosio, Rufino de Aquileya y Augustín sobre la imperial persona*, *SHHA* 8 (1990), p. 149-165.

KAHLOS 2005 – M. Kahlos, *Die Grenzgestalten und die Konstruktion der Antithesen: incerti in spätantikem Zwischenraum*, *Minerva* 18 (2005), p. 153-169.

KAHLOS 2007 – M. Kahlos, *Debate and Dialogue. Christian and Pagan Cultures c. 360-430*, Aldershot-Burlington, 2007.

KAHLOS 2009 – M. Kahlos, *Forbearance and Compulsion. The Rethoric of Religious Tolerance and Intolerance in Late Antiquity*, London, 2009.

KELLY 2005 – G. Kelly, *Constantius II, Julian, and the Example of Marcus Aurelius (Ammianus Marcellinus XXI, 16, 11-12)*, *Latomus* 64 (2005) p. 409-416.

KELLY 2008 – G. Kelly, *Ammianus Marcellinus: The Allusive Historian*, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2008.

KESKIAHO 2008 – J. Keskiäho, în *Arctos*, 42 (2008), p. 318-320.

KLEIN 1999 – R. Klein, *Roma versa per aevum. Ausgewählte Schriften zur heidnischen und christlichen Spätantike*, Hrsg. von R. von Haehling und K. Scherberich, Hildesheim-Zürich-New York, 1999, p. 205-233.

KNELL 2010 – H. Knell, *Kaiser Trajan als Bauherr. Macht und Herrschaftsarchitektur*, Darmstadt, 2010.

KOLB 2001 – F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike*, Berlin, 2001.

KRAUTHEIMER 1993 – R. Krautheimer, *The ecclesiastical building policy of Constantine, în Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 509-552.

KUHOFF 2001 – W. Kuhoff, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Nemaufban (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien, 2001.

LANÇON 2001 – B. Lançon, *Rome in Late Antiquity. Everyday Life and Urban Change, AD 312-609*, translated by A. Nevill, Edinburgh University Press, 2000.

LANÇON 2003 – B. Lançon, *Constantin cel Mare*, traducere, prefață și note Gh. Lazăr, București, 2003.

LEPPIN 1996 – H. Leppin, *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II. Das christliche Kaisertum bei den Kirchenhistorikern Socrates, Sozomenos und Theodoret*, Göttingen, 1996.

LIZZI TESTA 2009 – R. Lizzi Testa, *Augures et pontifices: Public Sacral Law in Late Antique Rome (Fourth-Fifth Centuries AD)*, în *The Power of Religion in Late Antiquity*, edited by A. Cain and N. Lenski, Ashgate, 2009, p. 251-278.

LIZZI TESTA 2010 – R. Lizzi Testa, *Insula ipsa Libanus almae Veneris nuncupatur: Culti, celebrazioni, sacerdote pagani a Roma, tra IV e VI secolo*, în G. Bonamente e R. Lizzi Testa (a cura di), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 273-303.

MACÍAS VILLALOBOS 2006 – C. Macías Villalobos, *Los cometas en el mundo antiguo: entre la ciencia y la superstición*, *Veleia* 23 (2006), p. 41-71.

MAISANO 1995 – R. Maisano, *Il discorso di Temistio a Gioviano sulla tolleranza, în Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Rende, 12/13 novembre 1993)*, a cura di F. E. Consolino, Messina, 1995, p. 37-51.

MALOSSE, NOËL, SCHOULER 2010 – P.-L. Malosse, M.-P. Noël, B. Schouler (éd.), *Clio sous le regard d'Hermès: l'utilisation de l'histoire dans la rhétorique ancienne de l'époque hellénistique à l'Antiquité Tardive. Actes du colloque international de Montpellier (18-20 octobre 2007)*, Alessandria, 2010.

MARASCO 1994 – G. Marasco, *Giuliano e la tradizione pagana sulla conversione di Costantino*, *RIFC* 122 (1994) p. 340-354.

MARAVAL 2001 – P. Maraval, în Eusèbe de Césarée, *La théologie politique de l'Empire chrétien. Louangas de Constantin (Triakontaétérikos)*, introduction, traduction et notes par P. Maraval, Les Éditions du Cerf, Paris, 2001.

MARAVAL 2004 – P. Maraval, în *Socrate de Constantinople, Histoire ecclésiastique. Livre I*, texte grec de l'édition G. C. Hansen (GCS), traduction par P. Périchon et P.

Maraval, introduction et notes par P. Maraval, Paris, 2004 (SC 477).

MARCONI 2012 – A. Marconi, *Gli ultimi pagani di Roma*, Athenaeum, 100 (2012), p. 359-371.

MARELLI 1984 – U. Marelli, *L'epigrafe di Decio a Cosa e l'epiteto di restitutor sacrorum*, Aevum 58 (1984) 52-56.

MARGUTTI 2012 – S. Margutti, *Costantino e Rea-Tyche: per una reinterpretazione di Zos. II, 31, 2-3*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 521-532.

MARIE 1989 – M.-A. Marié, *Virtus et Fortuna chez Ammien Marcellin. La responsabilité des dieux et des hommes dans l'abandon de Nisibe et la défaite d'Adrianople* (Res Gestae, XXV, 9 et XXXI), în REL 67 (1989), 179-190.

MARKSCHIES 2007 – Chr. Marksches, *Kaiserzeitliche christliche Theologie und ihre Institutionen. Prolegomena zu einer Geschichte der antiken christlichen Theologie*, Tübingen, 2007.

MARROU 1977 – H.-I. Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive? IIIe – VIe siècle*, Paris, 1977.

MATSON ODAHL 2006 – Ch. Matson Odahl, *Constantin și Imperiul creștin*, traducere de M. Pop, București, 2006.

MAZZA 1993 – M. Mazza, *Costantino nella storiografia ecclesiastica (dopo Eusebio)*, în *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 659-692.

MEULDER 1991 – M. Meulder, *Julien l'Apostat contre les Parthos, un guerrier impie*, Byzantion 61 (1991), p. 458-495.

METHY 2000 – N. Méthy, *Éloge rhétorique et propagande politique sous le Haut-Empire. L'exemple du Panégyrique de Trajan*, MEFRA 112/1 (2000), p. 360-411.

MITCHELL, VAN NUFFELEN 2009 – S. Mitchell, P. van Nuffelen, *Monotheism between Pagans and Christians in Late Antiquity*, Leuven, 2009.

MITCHELL, VAN NUFFELEN 2010 – S. Mitchell, P. van Nuffelen (eds.), *One God. Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge, 2010.

MOMIGLIANO 1964 – A. Momigliano, *Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A. D.*, în *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, essays edited by A. Momigliano, Oxford, 1964, p. 86-97.

MONACO 2000 – E. Monaco, *Il Tempio di Venere e Roma. Appunti sulla fase del IV secolo*, în *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 58-60.

MORENO RESANO 2006 – E. Moreno Resano, *La semblanza de Constantino en la obra de Libano*, Gerión 24/1 (2006), p. 346-347.

MORENO RESANO 2009 – E. Moreno Resano, *La ley constantiniana del Dies Solis en su contexto político y legislativo*, SHHA 27 (2009), p. 187-206.

NERI 1992a – N. Neri, *Medius princeps. Storia e immagine di Costantino nella storiografia latina pagana*, Bologna, 1992.

NERI 1992b – V. Neri, *Costantino nei Caesares di Aurelio Vittore*, în *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, I, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1992, p. 701-736.

NIGRO 2013 – G. A. Nigro, *Figure imperiali negli scritti dei Padri Cappadoci*, C&C 8/1 (2013), 229-269.

VAN NUFFELEN 2006 – P. van Nuffelen, *Zur Rezeption des Kaiserkultes in der Spätantike*, AncSoc, 32 (2002) p. 263-282.

O'DONNELL 1979 – J. J. O'Donnell, *The Demise of Paganisme*, Traditio 35 (1979), p. 45-88.

O'MEARA, SCHAMP 2006 – *Miroirs de prince de l'Empire romain au IVe siècle*, Antho-

logie éditée par D. O'Meara et J. Schamp, Paris, 2006.

PASCHOUD 1971 – F. Paschoud, *Zosime 2, 29 et la vision païenne de la conversion de Constantin*, *Historia* 20 (1971) p. 335-353.

PASCHOUD 1975a – F. Paschoud, *Deux ouvrages récents sur l'Épître de Caesarius et Aurélius Victor*, in *REL* 53 (1975), p. 86-94.

PASCHOUD 1975b – F. Paschoud, *Cinq études sur Zosime*, Paris, 1975.

PASCHOUD 1979 – F. Paschoud, in *Zosime, Histoire Nouvelle*, II/2 (*Livre IV*), texte établi et traduit par F. Paschoud, Les Belles Lettres, Paris, 1979.

PASCHOUD 1993 – F. Paschoud, *Ancora sul rifiuto di Costantino di salire al Campidoglio*, in *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 737-748.

PASCHOUD 1995 – F. Paschoud, *Zosime et Constantin. Nouvelles controverses*, *MH* 54/1 (1995), p. 17-28.

PASCHOUD 1996 – F. Paschoud, *L'imperio romano cristiano visto per un pagano: la Historia Nova de Zosimo*, in *Itaca*, 9-11 (1995), 1996, p. 151-157.

PASCHOUD 1997 – F. Paschoud, *Pour un mille six centième anniversaire: le Frigidus en ébullition*, *AnTard* 5 (1997), p. 275-280.

PASCHOUD 2001 – F. Paschoud, *Les étapes d'une perte d'identité: les défenseurs du paganisme officiel face au naufrage de leur monde (312-410)*, in *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nell'esperienza politica antica, Bergamo, 16-18 dicembre 1998*, a cura di A. Barzanò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Prandi, G. Zecchini, Roma, 2001, p. 227-240.

PASCHOUD 2002 – F. Paschoud, in *Histoire Auguste*, V/2, *Vie de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, second tirage, Paris, 2002.

PASCHOUD 2006 – F. Paschoud, *Eunape, Olympiodore, Zosime. Scripta minora. Recueil d'articles, avec addenda, corrigenda, mise à jour et indices*, Edipuglia, Bari, 2006.

PASCHOUD 2011 – F. Paschoud, in *Histoire Auguste*, IV/3, *Vies des trente tyrans et de Claude*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, 2011.

PEREIRA DA SILVA 2009 – D. Pereira da Silva, *Ticinum: um estudo da propaganda política de Constantino I*, *Nearco* II/4 (2009), p. 57-67 (<http://www.nea.uerj.br/nearco/index.html>).

PÉREZ MEDINA 1990 – M. Pérez Medina, *Breves consideraciones en torno a la reacción pagana: 384-410 A.D.*, *SHHA* 8 (1990) p. 61-71.

PERRELLI 1995 – R. Perrelli, *La vittoria 'cristiana' del Frigido*, in F. E. Consolino (a cura di), *Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Rende, 12/13 novembre 1993)*, Messina, 1995, p. 257-265.

PIETRI 2001 *apud* VEYNE 2010, 101.

PINYOL I RIBAS 1981 – J. Pinyol i Ribas, *La reacción pagana del s. IV*, *MHA* 5 (1981), p. 165-172.

PISANI SARTORIO 2000 – G. Pisani Sartorio, *Il Palazzo di Massenzio sulla via Appia, in Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 116-119.

PIZZANI 1993 – U. Pizzani, *Costantino e l'Oratio ad sanctorum coetum*, in *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 791-822.

POHLSANDER 1996 – H. A. Pohlsander, *Împăratul Constantin*, traducere de M. Acsente, București, 1996.

DEL PONTE 2003 – R. del Ponte, *La città degli Dei. La tradizione di Roma e la sua continuità*, Genova, 2003.

PUECH – V. Puech, *Constantin selon T. D. Barnes: entre érudition et imagination*, in *AnTard* 19 (2011), p. 323-331.

QUACQUARELLI 1986 – A. Quacquarelli, *Reazione pagana e trasformazione della cultura (fine IV secolo d.C.)*, Bari, 1986.

R.-ALFÖLDI 2001 – M. R.-Alföldi, *Gloria Romanorum. Schriften zur Spätantike. Zum 75. Geburtstag der Verfasserin am 6. Juni 2001*, Hg. Von H. Bellen und H.-M. von Kaenel, Stuttgart, 2001.

RAMELLI 2006 – I. Ramelli, *Il basileus come nomos empsychos tra diritto naturale e diritto divino. Spunti platonici del concetto e sviluppi di età imperiale e tardoantica*, Neapoli, 2006.

REBENICH 2000 – S. Rebenich, *Vom dreizehnten Gott zur dreizehnten Apostel?*, în ZAC 4 (2000), p. 300-324.

REQUENA JIMÉNEZ 2001 – M. Requena Jiménez, *El emperador predestinado. Los presagios de poder en época imperial romana*, în *Interclassica*, 2001, p. 9-199.

REQUENA JIMÉNEZ 2003a – M. Requena Jiménez, *Un nuevo Hércules: el presagio de poder de Marco Clodio Pupieno Máximo*, REL 62/4 (2003) p. 883-897.

REQUENA JIMÉNEZ 2003b – M. Requena Jiménez, *Lo maravilloso y el poder. Los presagios de imperio de los emperadores Aureliano y Tácito en la Historia Augusta*, Valencia, 2003.

RIVES 2012 – J. B. Rives, *Between orthopraxy and orthodoxy: Constantine and animal sacrifice*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 153-163.

LA ROCCA 1992 – E. La Rocca, *La fondazione di Costantinopoli*, în *Costantino il Grande dall'Antichità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 553-583.

RODRÍGUEZ GERVÁS 1991 – M. J. Rodríguez Gervás, *Constantino y la utilización politico-ideologica de Roma*, în SHHA 8 (1991), p. 49-54.

RODRÍGUEZ GERVÁS 2009 – M. Rodríguez Gervás, *Otras batallas: escenarios oníricos en la disolución del sistema tetrárquico*, în SHHA 27 (2009) p. 103-113.

ROHRBACHER 2002 – D. Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, London-New York, 2002.

ROSEN 1998 – K. Rosen, *Sanctus Marcus Aurelius*, în *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, VI, *Colloquium Argentoratense*, Bari, 1998, p. 285-296.

RUFUS FEARS 1981 – J. Rufus Fears, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*, în ANRW, II/17.1, 1981, p. 3-141.

RUFUS FEARS 1997 – J. Rufus Fears, *Princeps a Diis Electus: the Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome*, Roma, 1997.

RYAN 2009 – F. X. Ryan, *Pacatus on the mnemonic capabilities of republican political figures*, în *Leeds International Classical Studies*, 8.1, 2009 (<http://www.leeds.ac.uk/classics/lics/>).

SABBAH 1983 – G. Sabbah, în Sozomène, *Histoire ecclésiastique. Livres I-II*, texte grec de l'édition J. Bidez, introduction par B. Grillet et G. Sabbah, traduction par A.-J. Festugière, annotation par G. Sabbah, Paris, 1983 (SC 306).

SABBAH 2010 – G. Sabbah, *Ammien Marcellin et les idéologies dominantes au IVe siècle*, în *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, XI, *Colloquium Genevense. In honorem F. Paschoud septuagenarii. Les traditions historiographiques de l'Antiquité tardive: idéologie, propagande, fiction, réalité*, Bari, 2010, p. 175-193.

SALAMITO 2012 – J.-M. Salamito, *Constantin vu par Augustin. Pour une relecture de Civ. 5, 24*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 549-562.

SANTANGELI VALENZANI 2000 – R. Santangeli Valenzani, *La politica urbanistica tra i tetrarchi e Costantino*, în *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensolì, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 41-44.

SAYLOR RODGERS 1980 – B. Saylor Rodgers, *Constantine's Pagan Vision*, în *Byzantion* 50/1 (1980), p. 259-278.

SCARDIGLI 2011 – B. Scardigli, *Prodigi in Ammiano Marcellino*, în *Scritti di storia per Mario Pani*, a cura di S. Cagnazzi, M. Chelotti, A. Favuzzi, F. Ferrandini Troisi, D. P. Orsi, M. Silvestrini, E. Todisco, Edipuglia, Bari, 2011, p. 441-454.

SCEITHAUER 2000 – A. Scheithauer, «*Romanum imperium a Romulo exordium habet*». *Das Bild des Romulus bei Cicero, Dionys von Halikarnass, Livius und Plutarch*, în A. Haltenhoff, Fr.-H. Mutschler (Hrsg.), «*Hortus litterarum antiquarum*». *Festschrift für Hans Armin Gärtner zum 70. Geburtstag*, Heidelberg, 2000, p. 495-513.

SCHLMEYER 2009 – M. Schlmeyer, *Geschichtsbilder für Pagane und Christen. Res Romanae in den spätantiken Breviarien*, Berlin-New York, 2009.

SCHLUMBERGER 1974 – J. Schlumberger, *Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts n. Chr.*, München, 1974.

SEGOLINI, CORSINI 1982 – M. P. Segolini, A. R. Corsini, *Eutropii Lexicon*, Studium Generale Civitatis Perusii, MCMLXXXII.

SEYFARTH 1965 – W. Seyfarth, *Ammianus Marcellinus und das Fatum*, *Klio*, 43-45 (1965), p. 291-306.

SMITH 2011 – R. Smith, *Measures of Difference: The Fourth-Century Transformation of the Roman Imperial Court*, *AJPh* 132/1 (2011), p. 138-140, 146-149.

SPRINGER 1996 – M. Springer, *Die Schlacht am Frigidus als quellenkundliches und literaturgeschichtliches Problem*, în R. Bratož (Hrsg.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v posnorimski dobi*, Ljubljana, 1996, p. 45-94.

STEPPER 2003 – R. Stepper, *Augustus et sacerdos. Untersuchungen der römischen Kaiser als Priester*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Wiesbaden, 2003.

STRAUB 1955 – J. Straub, *Konstantins Verzicht auf dem Gang zum Kapitol*, *Historia* 4/2-3 (1955), p. 297-313.

SZIDAT 1990 – J. Szidat, *Constantin bei Augustin*, *REAug* 36/2 (1990) p. 243-256.

TABATA 1995 – K. Tabata, *The Date of Setting of the Constantinian Inscription of Hispellum (CIL XI, 5265 = ILS 705)*, *SCO* 45 (1995), p. 369-405.

TANTILLO 2003 – I. Tantillo, *L'impero della luce. Riflessioni su Costantino e il Sole*, *MEFRA* 115/2 (2003), p. 985-1048.

TEJA 2010 – R. Teja, «*Guerra de oráculos*»: *el profetismo político de los monjes en la polémica entre paganos y cristianos de Juliano a Teodosio I*, în *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, a cura di G. Bonamente e R. Lizzi Testa, Edipuglia, Bari, 2010, p. 357-376.

DE TRIZIO – M. S. de Trizio, *Commento*, în *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocletiano (Panegyrici Latini 21 [10])*, a cura di M. S. de Trizio, Bari, 2009, p. 53-127.

VERA GARCÍA, GARCÍA MARTÍNEZ 1996 – C. Vera García, M. García Martínez, *Apuntes para el estudio iconográfico de los reversos consecratio de Claudio II*, *MHA* 17 (1996), p. 275-291.

VEYNE 2010 – P. Veyne, *Când lumea noastră a devenit creștină (312-394)*, traducere și prefață C. Gaiu, București, 2010.

DE VITA 2011 – M. C. De Vita, *Giuliano imperatore filosofo neoplatonico. Temi metafisici e problemi del pensiero antico*, Milano, 2011.

WALTER 2004 – U. Walter, *Memoria und res publica. Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, Verlag Antike, Frankfurt am Main, 2004.

WALLRAFF 2001 – M. Wallraff, *Verus Sol. Sonnenverehrung und Christentum in der Spätantike*, Münster, 2001.

WIEMER 1994 – H. U. Wiemer, *Libanios und Zosimus über den Rom-Besuch Konstantins I. im Jahre 326*, *Historia* 43 (1994), p. 469-494.

ZECCHINI 2012 – G. Zecchini, *Costantino episcopus paganorum?*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 145-152.

ZUGRAVU 2003 – N. Zugravu, în Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2003 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* I), p. 19-140, 197-364.

ZUGRAVU 2006 – N. Zugravu, în Aurelius Victor *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2006, p. 13-80, 199-498.

ZUGRAVU 2011 – Imperator bonus la Pseudo-Aurelius Victor, în *Studii de arheologie și istorie. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani. Studies in archaeology and history. An anniversary volume to professor Nicolae Gudea on his 70th birthday* (ed. C. Cosma), Cluj-Napoca, 2011, p. 417-426.

ZUGRAVU 2012a – N. Zugravu, Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2012 (*Thesaurus Classicus* I), p. 11-108, 230-585.

ZUGRAVU 2012b – N. Zugravu, *Le idee politiche di un homo nouus della tarda Antichità – Sesto Aurelio Vittore*, C&C 7/1 (2012), p. 249-266.